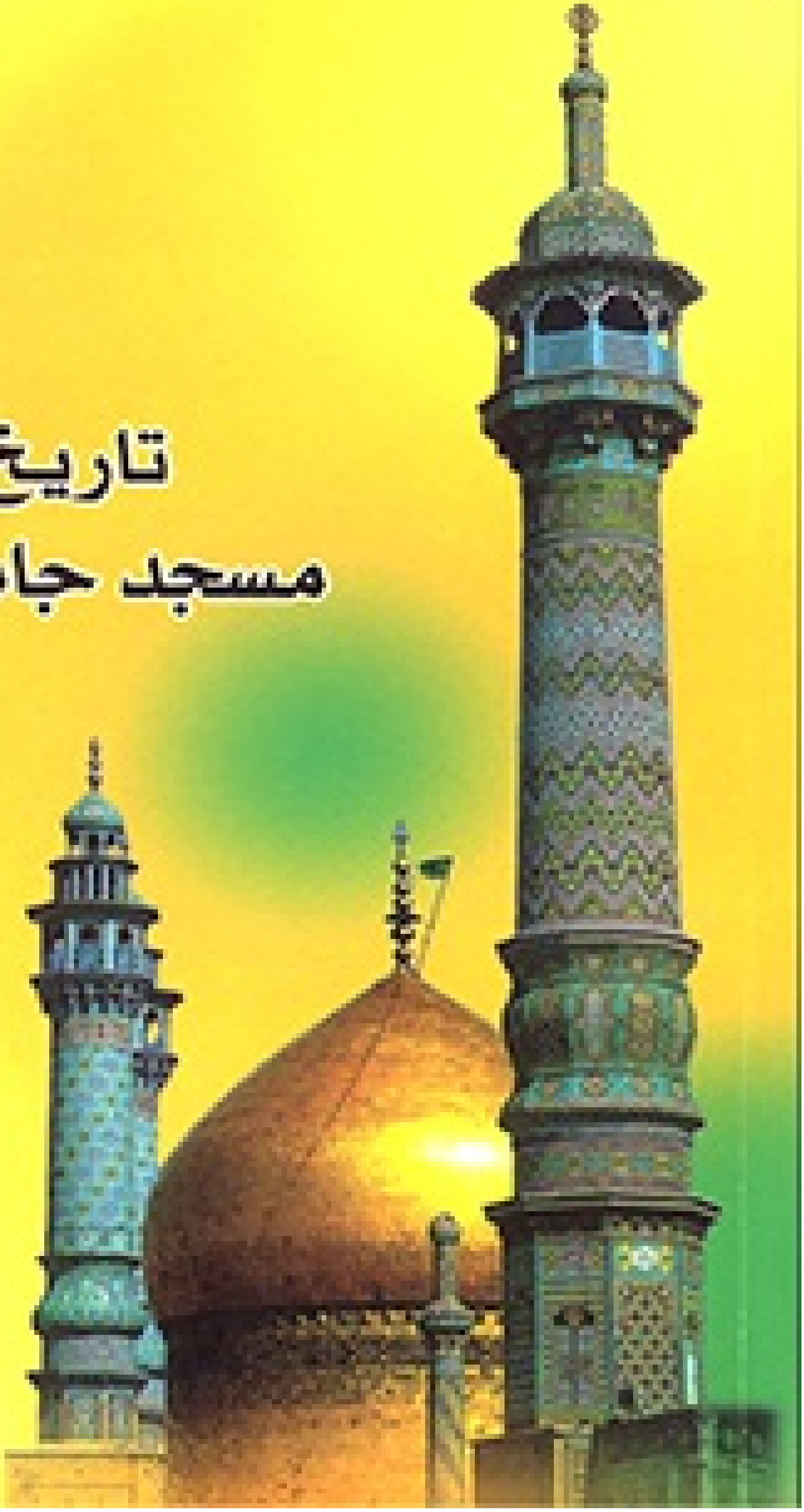
مجموعه آثار کنگره بزرگداشت
حضرت فاطمه معصومه
و مکانت فرهنگی قم
۳۶

تاریخ
مسجد جامع قم

رضا آقا بابائی
سید حسن قریشی

بسم الله الرحمن الرحیم

تاریخ مسجد جامع قم

نویسنده:

جمعی از نویسندگان

ناشر چاپی:

زائر- آستانه مقدسه قم

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

تاریخ مسجد جامع قم

مشخصات کتاب

سرشناسه : آقابابایی، رضا، ۱۳۴۴ -

عنوان و نام پدیدآور : تاریخ مسجد جامع قم/ نویسندگان رضا آقابابایی، حسن قریشی؛ [به سفارش] کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیهاالسلام و مکانت فرهنگی قم.

مشخصات نشر : قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری : ۹۶ص.

فروست : کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیهاالسلام و مکانت فرهنگی قم. مجموعه آثار؛ شماره ۳۴.

شابک : ۳۵۰۰ ریال: ۹۶۴-۸۵۶۷-۲۵-۵

موضوع : مسجد جامع قم

شناسه افزوده : قریشی کرین، سیدحسن، ۱۳۴۵ -

شناسه افزوده : کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم (۱۳۸۳ : قم)

رده بندی کنگره : NA۵۹۸۷ /ق۸ آ۷

رده بندی دیویی : ۷۲۶/۲۰۹۵۵۱۲۸

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۸۷۴۳

ص: ۱

اشاره

مسجد جامع قم

رضا آقا بابایی ــ سید حسن قریشی

ص: ۱

آقابابائی، رضا، ۱۳۴۴ ـ

تاریخ مسجد جامع قم / نویسندگان رضا آقابابایی، حسن قریشی؛ [به سفارش] کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم . ـ ـ قم: آستانه مقدسه قم، انتشارات زائر، ۱۳۸۳.

۹۶ ص . ـ ـ (کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم، مجموعه آثار؛ شماره ۳۴)

ISBN: ۹۶۷-۸۵۶۷-۲۵-۵ ریال ۳۵۰۰

فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

۱. مسجد جامع، قم ـ ـ تاریخ. الف. قریشی، حسن، ۱۳۴۵ ـ . ب. کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و مکانت فرهنگی قم (۱۳۸۳: قم). ج. عنوام.

NA۲۰۹۵۵۱۲۸/۷۲۶ ۵۹۸۷ / ۷ آ ۸ ق

کتابخانه ملی ایران۳۸۷۴۳-۸۳ م

کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیهاالسلام و مکانت فرهنگی قم

مجموعه آثار شماره ۳۴

تاریخ مسجد جامع قم

نویسندگان: رضا آقابابایی ـ سید حسن قریشی

ویراستار: ا. علی آبادی

صفحه آرا: محمدعلی محمدی

ناشر: زائر ـ آستانه مقدّسه قم

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

نوبت چاپ: اوّل/ پاییز ۱۳۸۳

شمارگان: ۱۰۰۰

بهاء: ۱۰۰۰ تومان

شابک: ۵-۲۵-۸۵۶۷-۹۶۴

مرکز پخش: قم، میدان شهداء (چهار راه بیمارستان)

تلفن: ۷۷۴۲۵۱۹ ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۵۹۷

ص: ۲

فهرست مطالب

ص: ۳

ص: ۴

مقدمه کنگره

مقدمه کنگره

حضرت امام صادق علیه السلام :

«حرم ما اهل بیت علیهم السلام ، شهر قم است. آنجا بانویی از فرزندانم به نام فاطمه دفن می شود، بهشت بر هر که اورا زیارت کند، واجب می گردد»(۱).

قم که به لقب «حرم اهل بیت علیهم السلام » مفتخر گردید، نه تنها به جهت وجود مردمی است که در آن به حسنِ عبادت و توحید عبادی در قیام و رکوع و سجود شناخته شده اند(۲)، و در آرمان شهر اسلامی گرد حضرت مهدی علیه السلام اجتماع کرده و به یاری آن حضرت قیام خواهند نمود، و نه صرفا به جهت وجود بزرگ ترین حوزه علمی و حدیثی و معرفتی شیعه در آن، بلکه این شهر مفتخر است که چونان صدفی زمینی، گوهر آسمانی و ملکوتی فرزند باب الحوائج الی الله را در بر گرفته و مسجد اولیای الهی گردیده است. اگر در گذشته شهر قم محل محدّثان بزرگ و

ص: ۵

۱- ۱. سفینه البحار، ج ۲، ص ۴۴۶.

۲- ۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۲۰۶.

معبـد و سـجده گـاه فـاطمه معصومه علیهاالسـلام بوده، امروزه نیز پرچم دار فرهنـگ ناب فقه جعفری علیه السـلام و معنویت و عرفان بوده و ضـمن تربیت و پرورش یاران امام عصـر ارواحنا فـداه، زائران حضـرتش را با معارف بلنـد دینی میزبانی می کند. آری، «زیبد اگر خاک قم به عرش کند فخر(۱)».

قم، شـهری است که بر ولایـت و مودّت اهـل بیت علیهم السـلام پـایه گـذاری شـده و به همین جهت، پایگاهی برای علویان و شیعیان و دژ تسخیرناپذیری علیه ستمگران بوده است و ائمه علیهم السلام با تعبیراتی خاص و بلند از این شهر یاد کرده اند(۲).

از هنگامی که شـهر قم مسـکن حضـرت ستی، فاطمه معصومه علیهاالسـلام گردید، بُعد فرهنگی و معنوی آن در کنار تحوّلات اجتماعی و سیاسـی متحوّل و شـکوفا شد، و از چنان موقعیتی برخوردار شد که جناب حسـین بن روح رضوان الله علیه، از نوّاب اربعه، تأییـد محتوای یک کتاب علمی و فقهی را مشـروط به نظر مساعد علمای قم نمود(۳). وجود حوزه غنی و بزرگ شـیعه، در این شـهر و دفاع علمی از اسـلام راستین به وسـیله تألیف کتابها، اعزام مبلّغان و زادگاه انقلاب اسلامی بودن و... همه و همه به برکت وجود فرزند رسول خدا، کریمه اهل بیت علیهم السلام در این شهر است.

از آنجا که سال ۱۳۸۳ ه .ش. با یک هزار و دویست و پنجاهمین سالگرد ولادت آن حضـرت، و نیز با پایان تجدیـد طلاکاری گنبد مطهر _

۱- ۱. دیوان امام خمینی، ص ۲۵۷.

۲- ۲. بحار الانوار، ج ۵۷، ص ۲۱۷.

۳- ۳. کتاب الغیبه، شیخ طوسی، ص ۲۴۰.

که در زیبایی کم نظیر و بلکه بی نظیر است ـ مقارن شده، به منظور معرفی بیشتر آن حضرت و تبیین جایگاه ویژه شهر قم در ترویج فرهنگ تشیّع، به دستور تولیت عظمای آستانه مقدّسه، حضرت آیه الله مسعودی دام عزه «کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه علیهاالسلام و مکانت فرهنگی قم» شروع به فعالیت نمود. و در چهار موضوع ذیل:

الف. حضرت معصومه علیهاالسلام و آستانه مقدسه؛

ب. قم و فرهنگ تشیّع؛

ج. حوزه علمیه قم؛

د. انقلاب اسلامی در قم،

با محوریّت آستانه مقدّسه، دهها جلد کتاب در موضوعات فوق که اکثر آنها جنبه تألیف داشته و برخی دیگر جنبه تراثی دارد و توسط محققان تألیف و تصحیح شده، اهتمام ورزیده است.

آثاری که در محورهای فوق تدوین و نگارش یافته تنها قدم کوچکی است که می تواند نقطه شروعی برای تحقیقات گسترده و عمیقی باشد که سزاوار موضوعات یاد شده است.

«مسجد جامع قم»از بناهای تاریخی و با سابقه ای کهن است که مطالعه تاریخ قم بدون توجه به سرگذشت این مسجد و تحولات آن در گذر زمان و تأثیر آن بر فرهنگ و تمدن قم، ابتر و ناقص خواهد بود. مؤلفان کتاب حاضر فرزانگان عرصه ادب و فرهنگ جناب آقای رضا آقا بابائی و جناب آقای سید حسن قریشی با تلاش فراوان خود این اثر

ارزشـمند علمی و فرهنگی را پدید آورده که صـمیمانه از آنان تشـکر و قدردانی می کنیم. همچنین از تولیت آسـتانه حضـرت آیه الله مسـعودی، معاون محترم اداری مالی آسـتانه، جناب آقای فقیه میرزایی و مدیریت فرهنگی آسـتانه که تلاش فراوانی در این امر داشته اند، نهایت امتنان و سپاس را داریم.

بر خود لازم می دانم که اذعان و اعتقاد قلبی خود را ابراز دارم که اگر توفیقات خـدای متعال و عنایات کریمه اهل بیت علیهم السلام نبود، از برداشتن کوچک ترین قدمی در این راه عاجز و ناتوان بودیم.

و ما توفیقی الا بالله، علیه توکلت و الیه انیب.

احمد عاب_دی

دبیر کنگره

ص: ۰

مقدمه

مقدمه

زمین در پندار هنرمند مسلمان، محضر خداست و مسجد تمثیلی از عالم وجود انسان در چهره آسمانی خویش است. مسجد، قلب دنیاست، فضایی که زمین و آسمان در آن به هم پیوند می خورند و کانونی که تجلّی هویت معنوی مسلمانان و مرجع و پناه آنان از صدر اسلام تاکنون بوده است. مسجد، مهم ترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی ترین اشکال خلاقیت، ذوق و سلیقه معماران مسلمان بوده و هست.

مساجد، شاخص ترین، فراوان ترین و ماندگارترین بناهای معماری اسلامی هستند که مطالعه و شناخت آن ها برای هر مسلمانی لازم و ضروری است.

در بافت تاریخی شهرهای اسلامی، گنجینه های گرانسنگی به نام مساجد جامع وجود دارد که در تمدن اسلامی، علاوه بر این که عامل اصلی رسمیت یافتن شهرها بوده اند، تعیین کننده، الگوی کلی و هویت مشترک شهرهای اسلامی به شمار می رفتند. مساجد جامع شهرها همواره در یک رابطه کلی نگرانه، ضامن حیات اسلام و باعث وحدت

ص: ۹

مذهب و سیاست بوده اند.

مساجد جامع، بارزترین و نمادی ترین بنای شهرها محسوب شده اند و همین موضوع نشانگر این است که در شکل گیری شهرها و توسعه آن، نقش اصلی داشته اند.

مسجد جامع قم یکی از این نمونه های نمادین و ماندگار است که با شاخصه های متعدد، چشم اهل نظر را به خود جلب می نماید. مسجد جامع قم به عقیده مورخان، دوازدهمین نمونه مساجد کهن ایران محسوب می شود. این مسجد یکی از مهم ترین یادمان های تاریخی قم است که یادآور قدمت و عظمت این شهر می باشد. آن چه در این مجموعه تحت عنوان مسجد جامع قم تنظیم شده با دیدی خاص در قالب تاریخی، معماری، گردآوری شده است.

در این جا لازم است از همکاری و زحمات بی دریغِ مسئولان میراث فرهنگی و گردشگری استان قم و مسجد جامع در تنظیم این دفتر کمال سپاس و امتنان را داشته باشیم.

و من الله التوفیق

رضا آقابابایی ـ سید حسن قریشی

ص: ۱۰

مسجد در تاریخ اسلام

اشاره

مسجد در تاریخ اسلام

واژه مسجد در لغت، اسم مکان از فعل «سَجَدَ یَسْجُدُ» به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است. درباره این که چرا واژه «مسجد» برای مکان عبادت و محل نماز استعمال شده است، گفته اند: از آن جا که سجود، شریف ترین و مهم ترین رکن نماز است، در آن بیش از دیگر افعال نماز، انسان به خداوند نزدیک می شود. لذا اسم مکان را در این فعل اتخاذ و بر محل عبادت و نماز اطلاق کرده اند.(۱)

در اصطلاح عرفی، مسجد عبادتگاه خاص مسلمانان است؛ ولی در قرآن کریم، بر معابد اهل کتاب نیز اطلاق شده است.(۲)

مسجد، مهم ترین بنای حوزه فرهنگ اسلامی است؛ زیرا در طول چهارده قرن، همه نبوغ و استعداد معنوی و هنری و مهارت های صنعتی در ساختن و بنای مسجد تمرکز یافته است.(۳) مسجد مهم ترین فضای معماری در سرزمین های اسلامی است. این فضا علاوه بر کارکرد دینی،

۱- ۱. اعلام المساجد، زرکشی، محمد بن عبدالله، ص ۲۸ و خاور میانه، لوئیس برنارد، ص ۲۳۰.

۲- ۲. مسجد در قرآن و حدیث، عباس علی، فراهتی، ص ۲۹.

۳- ۳. معماری مساجد جهان، امجد، پروجازکا، ص ۸.

همواره از نقش اجتماعی ـ سیاسی نیز برخوردار بوده است.

اهمیت نقش دینی و اجتماعی مساجد موجب شد که معماران و برخی دیگر از هنرمندان در همه دوره های تاریخی، بیشترین تلاش خود را در راه خلق فضایی مناسب و شایسته برای نیایش صرف کنند. به همین جهت است که مساجد هر دوره ای را می توان نمونه اعلای معماری و هنر آن دوران به شمار آورد.(۱)

مسجد، عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان است و اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن را نمی توان نادیده گرفت؛ مخصوصا در روزگار معاصر که مسلمانان شور و حرارت صدر اسلام را دگر باره بازیافته اند و مساجد را پایگاه جنبش علیه ستمگران و سلطه جویان ساخته اند.

تأسیس کتابخانه، کانون فرهنگی و رواق ها و شبستان های مساجد این حقیقت را آشکار می سازد که مساجد بدان گونه که بعضی پنداشته اند منحصرا برای ادای فریضه نماز نیست؛ بلکه از مراکز مهم سیاسی، فرهنگی و اجتماعی شهرها به حساب می آید.(۲)

در طول تاریخ، مساجد نقش های مختلفی را داشته اند که نشانگر اهمیت و اعتبار آن ها در میان امت اسلامی بوده است. مساجد، کانون عبادی، پایگاه قضایی، جایگاه پرداختن به امور حسبیه، کانون ارتباط جمعی، پایگاه جهاد و نهضت، مرکز آموزش و... بوده اند.(۳) برای این که

ص: ۱۲

۱- ۱. همان.

۲- ۲. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، ج ۳، ص ۳۱۳.

۳- ۳. مسجد در گذر زمان، احمد ملکی، ص ۶۳.

بتوانیم این موضوع را بهتر نمایان سازیم، از قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام در شناساندن اهمیت و اعتبار این مکان مقدس الهام می گیریم.

در قرآن، واژه مسجد ۲۲ مورد به صورت مفرد و ۶ بار به صورت جمع آمده است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: خداوند فرموده: «الا انّ بیوتی فی الارض المساجد تُضیءُ لاهل السماء کما تضیءُ النجومُ لاهل الأرض؛ مساجد خانه های من روی زمین اند. همانگونه که ستارگان برای اهل زمین می درخشند، مساجد برای اهل آسمان نورافشانی می کنند»(۱). و نیز پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «المساجد مجالس الانبیاء؛ مساجد جایگاه پیامبران است»(۲).

امیر المؤمنین علی علیه السلام فرمود: «الجلسه فی الجامع خیر لی من الجلسه فی الجنّه لأنَّ الجنّه فیها رضی نفسی و الجامع فیه رضی ربّی»؛ نشستن در مسجد برای من بهتر از نشستن در بهشت است؛ زیرا در بهشت خود را خشنود می سازم و در مسجد پروردگارم را»(۳).

امام صادق علیه السلام فرمود: «من مشی الی المسجد لم یضع و فلا علی رطب و لایابس الا سبّحت له الارض الی الارضین السابعه؛ هر کس به سوی مسجد حرکت کند، در برابر هر گامی که بر خشک و تَر می نهد زمین تا طبقات هفت گانه اش بر او تسبیح خداوند را خواهد گفت.(۴)

۱- ۱. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۱۳، ۳۵۶، ۴۸۰.

۲- ۲. همان، ص ۳۵۶.

۳- ۳. سفینه البحار، ج ۴، ص ۷۴.

۴- ۴. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۴۸۰.

* پیشینه تاریخی مساجد جامع

* پیشینه تاریخی مساجد جامع

احداث مساجد در تاریخ اسلام از همان سال های اول هجرت آغاز شد. اولین مسجد تاریخ اسلام، در روز دوشنبه، دوازدهم ربیع الاول، زمانی که رسول اکرم صلی الله علیه و آله به ناحیه قبا وارد شد، بنا گردیده و پس از آن در سال اول هجری، مسجدالنبی شکل گرفت؛ و در قرن اول هجری، مسجد کوفه (۱۷ ه . ق)، مسجد فسطاط (۲۱ ه . ق)، جامع بصره (۲۴ ه . ق) مسجد الازهر ساخته شد که این خود نمادی از اهتمام مسلمانان به ساخت مساجد می باشد(۱).

تقدّس مساجد را می توان مهم ترین عامل حفظ و بقای ساختمان آن دانست. نمونه هایی بسیار از مساجد متعلق به قرون نخستین هجری باقی مانده است؛ در حالی که تعداد بسیار اندکی از کاخ های متعلق به آن دوره پا برجا مانده اند. همه مسلمانان در طول تاریخ بنا بر یک تکلیف دینی، خود را موظف می دانسته اند که در عمارت، حفظ و مرمت مسجد نقش فعالی را ایفا کنند.(۲)

در طول تاریخ اسلام، مساجد جامع در دوران های مختلف تحولات و دگرگونی های معماری خاصی را دیده است که عبارتند از:

دوره اول: در این دوره که مدتی کوتاه از صدر اسلام را شامل می گردد، مساجد جامع صورتی ساده و بی پیرایه دارد و الگوی آن مسجدالنبی صلی الله علیه و آله در مدینه است.

دوره دوم: در این دوره که عمدتا حکومت بنی امیه را شامل

۱- ۱. تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی، عبدالرحیم، عثیمه، ص ۶۱.

۲- ۲. معماری مساجد جهان، امجد، پروجازکا، ص ۸.

می گردد، مساجد جامع در ارتباط کامل با دولت است و دارالاماره در کنار آن است.

دوره سوم و چهارم: در این دوره مسجد جامع به عنوان مرکز عقیدتی ـ سیاسی، نقش عمده ای پیدا کرد و در جوار خود، مدارس و مکاتب عمده ای ایجاد نمود.(۱)

وجود انواع کارکردها و فعالیت های یکسان یا مشابه دینی در نقاط مختلف سرزمین های اسلامی، مانع از آن نشده است که مساجد متعلق به هر سرزمینی پذیرای خصوصیات معماری و هنری آن سرزمین باشد. به همین جهت، معماری مساجد هر کشور گویای ویژگی های معماری بومی آن کشور نیز هست. در تاریخ اسلام، در همه شهرها، مکانی که همه امت اسلامی می بایست ظهر جمعه در آن گرد هم آیند، مسجد جامع بود؛ زیرا هدف از این گردهمآیی تنها عبادت نبود، بلکه بیشتر اجتماعی بود از امت به سرپرستی خلیفه یا نماینده او. امام جماعت نیز خطبه اش موعظه ای صرفا مذهبی نبود؛ بلکه همه مسائل سیاسی، نظامی و حتی مالی را مورد بحث قرار می داد.(۲)

مساجد جامع در تاریخ اسلام، در دو بعد دارای اهمیت و اعتباراست:

۱. بُعد اجتماعی: هفته ای یک بار مردم یکدیگر را در مسجد جامع، هنگام بر پایی نماز جمعه، می بینند، مشکلات هفتگی مردم مطرح می شود و راه حل های آنها را بررسی می کنند، مؤمنان یکدیگر را می شناسند تا در زمان مشکلات به یاری هم بشتابند.

۱- ۱. از شار تا شهر، محسن، حبیبی، ص ۴۳.

۲- ۲. معماری اسلامی، دو پولو پاپا، ص ۹.

۲. نشـان دهنـده مـدنیت اجتماع: در حقیقت، اجتماعات کوچک در مساجـد محله به یک اجتماع بزرگ تر هفتگی در مسـجد جـامع ختم می شود و این اجتماع به اجتماع بزرگ تر سالیانه به نام نماز عیـدین منتهی می گردد. بـدین جهت، مساجـد جامع، شاخص ترین، فراوان ترین و ماندگارترین بنای معماری اسلامی بارزترین و نمادی ترین بنای شهر محسوب می شود، به طوری که در شکل گیری شهر و توسعه آن نقش اصلی داشته است.(۱)

* نخستین مساجد قم

* نخستین مساجد قم

پیش از آن که اعراب اشعری به قم بیایند، مردی عرب از قبیله بنی اسد به نام خطاب اسدی، مسجدی در قریه جمکران بنا نهاد. وی، تنها در آن جا نماز می گزارد.(۲) بنا به نقل مورخان، این اولین مسجدی بود که در ناحیه قم بنا نهاده شد. سپس در ناحیه ای نزدیک خاکفرج، مسـجدی در کنار راه ساوه، احداث شد؛ که اکنون اثری از آن نیست. قم در سال ۱۸۹ ه . ق، به کوشش حمزه بن الیسع اشـعری، از اصفهان جدا شد و به صورت کوره (شهرستان) درآمد. در سال ۱۹۵ ه . ق مسجد دژپل یا درپل در قم ساخته شد و در آن منبر قرار دادند و از این زمان قم از لحاظ شهری استقلال یافت.

در اوایل قرن سوم هجری، پس از رحلت حضـرت معصومه علیهاالسـلام ، قم رو به آبادانی نهاد و لازم آمـد که مسـجد جامعی متناسب با وسعت شهر

۱- ۱. مجموعه مقالات مسجد گذشته، حال و آینده، محمد جواد سلمانی، ص ۱۹۳.

۲- ۲. قم نامه، مدرسی طباطبایی، ص ۳۹.

بنا شود. از این رو، در سال ۲۶۵ ه . ق ابوالصدیم اشعری مسجدی را در بیرون شهر بنا کرد و منبر را از مسجد دژپل به آن جا منتقل کرد .بدین صورت، نخستین مسجد جامع قم شکل گرفت.(۱)

* نقش مساجد جامع در شهرهای اسلامی

* نقش مساجد جامع در شهرهای اسلامی

مساجد جامع علاوه بر نقش مذهبی، نقش های سیاسی و اجتماعی بسیار قوی داشته و دارند. در همین مساجد بود که مسئولیت های دولت اسلامی در میان دولت مردان تقسیم می شد و از فراز منبر همین مساجد بود که حکم خلع یا انتصاب حُکام دولت اسلامی خوانده می شد.

اقامه نماز جمعه نیز وسیله ای برای گردهمایی مسلمانان در روز تعطیل و طرح مسائل مهم اجتماعی و بحث و گفت و گو در باب کمبودهای رفاهی نظیر بهداشت، مسکن، تصمیم گیری های سیاسی و مسائل حرفه ای است.(۲) در واقع، مساجد جامع مهم ترین بناهای مذهبی شهر و روستا بودند؛ زیرا بهترین مکان برای ابلاغ دستورهای حکومت به مردم بودند.

اغلب مساجد جامع در مراکز اصلی شهرها و نزدیک بازار و محدوده دارالحکومه ساخته می شد و اهمیت آن به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت.(۳)

پویایی فضایی مساجد، مرهون جایگزینی صحیح آن در مسیر

ص: ۱۷

۱- ۱. تاریخ مذهبی قم، علی اصغر فقیهی، ص ۱۳۱.

۲- ۲. اسلام در جهان امروز، مارسل بوازا، ص ۱۰۱.

۳- ۳. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمد یوسف کیانی، ص ۸.

راه هـای اصـلی، فرعی و ارتبـاطی بـود کـه در نفوذپـذیری و بهره وری کـارکردی آن مـؤثر بـود و ضـمن فراهـم آوردن زمینه مشارکت مردم و کثرت استفاده از آن، عاملی مثبت در پیوند عاطفی و مؤانست با مسجد به شمار می رفت.(۱)

نکته ای که در رابطه مساجد جامع حائز اهمیت است این که کالبد فیزیکی آن در کلیه نقاط جهان دارای یک سـری مشخصـه های خاص از قبیل استقرار در جهت رو به قبله و در جهت آفتاب و باد، قرار گرفتن محراب در سمت قبله به عنوان مرکز توجه و اغلب بر روی محور اصـلی مسجد، وجود تقارن در پلان و مجزا بودن فضای داخل مسجد از محیط اطراف از لحاظ منظر می باشـد. مساجـد جـامع از نظر هویت شـهری، قومی یـا سیاسـی غالبـا جزء بلنـدترین و زیباترین ساختمان های شـهر محسوب می شوند.(۲)

در گذشـته، طراحان و سازنـدگان مساجـد جامع، با تکیه بر سه رکن: عقل، احساس و اشـراق، و با اعتقاد به ضـرورت تعادل و تعامـل میان سه عنصـر: فضا،بنا و انسان (در جامعیت فردی و اجتماعی او)، کلیتی نظام یافته را در قالب فضای مکانی مسـجد با آرایش منطقی و منضـبط عناصـر با برانگیختن احساسات و تأثیرگـذاری بر جان و روان انسان ها و با در نظر گرفتن تناسـبات و ابعاد انسانی، نظم و زیبایی و مقیاس را در بیان یک فلسفه و ارزش اعتقادی به خدمت گرفته مکانی تدبیرشده می آفریدند.(۳)

ص: ۱۸

۱- ۱. معماری مسجد، گذشته، حال و آینده، نوین تولایی، ص ۴۷.

۲- ۲. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی در ایران، وحید قبادیان، ص ۲۰۷.

۳- ۳. معماری مسجد، گذشته، حال و آینده، نوین تولایی، ص ۴۷.

* سابقه تاریخی مسجد جامع قم از دیدگاه مورخان

* سابقه تاریخی مسجد جامع قم از دیدگاه مورخان

در باب سابقه تاریخی مسجد جامع در کتاب های مورخان اختلاف نظرهای مختلفی دیده می شود که باعث شده نتوان تاریخ دقیقی برای پیدایش آن تخمین زد. قدیمی ترین مأخذی که از مسجد جامع قم سخن گفته، تاریخ قم، تألیف حسن بن محمد بن حسن قمی، که در سال ۳۷۸ ه . ق نگاشته شده است که به صورت غیر مستقیم در دو جا به محل مسجد جامع در کمیدان اشاره می کند.(۱) در نیمه دوم قرن ششم هجری، شیخ عبدالجلیل رازی قزوینی در کتاب النقض که حدود سال ۵۶۰ ه . ق به نگارش درآمده، از مسجد جامعی که کمال ثابت قمی، وزیر بزرگ سلطان مسعود سلجوقی، در درون شهر قم بنا نهاده است، یاد می کند؛ که به اعتقاد مدرسی طباطبایی ــ ، نویسنده تربت پاکان ــ بدون تردید همین مسجد است.(۲)

نیز در کتاب النقض آمده است: امیر ابوالفضل عراقی، در عهد سلطان طغرل سلجوقی، مقرب و محترم بود، باروی قم را بنا نهاد و دستور احداث مسجد جامع عتیق قم و مناره های اطراف آن را داد.(۳)

در دوران حکومت صفویه، در دو مورد از مسجد جامع قم سخن می رود:

۱. در گلستان هنر، ذیل سرگذشت حافظ قنبر شرفی، آمده است: خط ثلث را خوش می نوشته و کتابه درگاه، مسجد جامع دارالمؤمنین قم به

۱- ۱. تاریخ قم، حسن بن محمد بن حسن قمی، ص ۳۷.

۲- ۲. النقض، عبدالجلیل رازی قزوینی، ص ۱۱۶.

۳- ۳. همان، ص ۲۲۰.

خط اوست که نشان دهنده آن است که مسجد در نیمه نخستین قرن دهم هجری مرمّت شده و در همین عصر است که شاه عباس دوم صفوی در سفری که برای دیدار سفیر عثمانی، به قم داشته، پشت سر ملاـ محسن فیض کاشانی نماز گزارده است.(۱)

۲. در خلاصه البلدان آمده است: شیخ عبدالجلیل رازی، از مسجد جامع عتیق دیگری در قم نام می برد که بانی آن ابوالفضل عراقی در عهد طغرل سلجوقی بوده است. این مسجد مناره هایی هم داشته است.

درباره محل مسجد ابوالفضل عراقی، احتمال قوی این است که در حدود میدان کهنه امروزی قرار داشته و دو مناره و سر دری که در اواسط خیابان طالقانی [آذر] و در مشرق میدان کهنه دیده می شود باقی مانده همان مسجد است.

استاد علی اصغر فقیهی معتقد است:

اگر این احتمال صحیح باشد، باید گفت که مسجد مزبور بسیار وسیع بوده است؛ زیرا در فاصله ای در حدود یکصد متر از این سردر و مناره ها، در سمت غربی آن، مناره ای است که از جهت کهنگی و طرز بنا مانند آن دو مناره است.(۲)

شیخ عبدالجلیل درباره مسجد ابوالفضل عراقی می گوید: آن مسجد در خارج شهر بوده و بهاء الدین کمال ثابت، مسجد جامع دیگری در میان شهر بنا کرده که هر دوی آن ها را با مقصوره هایی با زینت و منبر و مناره های رفیع و کرسی علما و نوبت عقود مجالس و کتاب خانه های

۱- ۱. تربت پاکان، مدرسی طباطبایی، جلد دوم، ص ۱۱۰.

۲- ۲. تاریخ مذهبی قم، علی اصغر فقیهی، ص ۱۳۴.

مملو از کتب طوایف پایه گذاری کرده بودند.(۱)

نگارنده تاریخ مذهبی قم معتقد است:

مسجد کمال ثابت در قرن ششم هجری، در میان شهر بود و عوامل طبیعی و حوادثی از قبیل سیل و زلزله آن را از بین برد یا درگیری ها و قتل عام ها سبب ویرانی آن شد. اکنون اثری از آن به جا نمانده، و محل آن از خاطره ها محو شده است.(۲)

مؤلف کتاب خلاصه البلدان می نویسد: «اما مسجد جامع شهر که الحال دایر است و تولیت آن با سلسله جلیله سادات واعظ است، سلطان طغرل سلجوقی در ایام سلطنت خود در سنه ۵۲۸ ه . ق بنا نهاده و موقوفات بر آن نموده است».(۳)

در متون تاریخی قم از مسجد جامع قم، دیگر سخنی نیست، تا این که محمد تقی بیک ارباب، از مورخان عصر قاجار، درباره آن می نویسد: «آنچه از سیّاحان شنیده می شود، در هیچ شهری مقصوره ای به ارتفاع و وسعت آن نیست که در کمال استحکام باشد، دیوار آن را با ساروج کشیده اند که از سنگ سخت تر است».(۴) همین مؤلف در جای دیگر می نویسد: «اصل بنای آن را ابوالصدیم ـ که از رؤسای اشعری و حکمرانان بوده ـ بنیان کرده و مقصوره و ایوان رفیع آن مثل گنبد هرمان از سنگ سخت تر است؛ حتی مسجد جامع ساوه و سمنان به اعتبار

ص: ۲۱

۱- ۱. النقض، عبد الجلیل رازی قزوینی، ص ۱۶۳.

۲- ۲. تاریخ مذهبی قم، علی اصغر فقیهی، ص ۱۳۵.

۳- ۳. خلاصه البلدان، صفی الدین حسین قمی، ص ۸۱ ومراه البلدان، اعتماد السلطنه، ج ۴، ص ۲۰۳۰.

۴- ۴. تاریخ دارالایمان، محمد تقی بیک ارباب، ص ۵۱.

مسجد جامع قم نیست».(۱)

مدرسی طباطبایی به نقل از مرآه البلدان، بنای مسجد جامع قم را به ابوالصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری، به سال ۲۶۵ ه . ق نسبت می دهد.(۲)

«آندره گدار» نیز مسجد جامع قم را از مساجد چهار طاقی که تاکنون شناخته شده اند، دانسته است. او در جای دیگر به استناد از مراه البلدان، اصل بنای مسجد جامع را مربوط به زمان ابوالصدیم دانسته، گفته است: «در حال حاضر، قدیمی ترین قسمتی که از مسجد جامع دیده می شود از دوره سلجوقیان است و ساختمان و مقصوره در زیر پوششی از گچ که آن را پنهان کرده از عهد سلطان سنجر سلجوقی است.(۳)

عباس فیض در گنجینه آثار قم می نویسد: «مسجد جامع در آخر شهر واقع شده است و از بناهای قدیم این شهر است که بانی آن بر بنده معلوم نشده است».(۴)

او معتقد است سبک بنای مسجد جامع قم بر پیدایش آن در قرن هشتم و نهم هجری حکم می کند و شکوه و عظمت ساختمان نشان گر این است که یک فرد عادی محلی هر چند هم که صاحب مکنت باشد نمی تواند آن را انجام دهد پس بنیانگذار آن را باید در میان پادشاهان یا وزیران ایران جستجو کرد.(۵)

۱- ۱. تربت پاکان، جلد ۲، ص ۱۱۱.

۲- ۲. همان، ص ۱۱۱ و سیمای قم، ص ۱۰۰.

۳- ۳. هنر ایران، آندره گدار، ص ۳۸۰.

۴- ۴. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۲، ص ۴۶۱.

۵- ۵. همان، ص ۴۶۰ .

در جای دیگری فیض می نویسد: «در کتاب راهنمای قم، در شمار بناهای کهن آمده است که این مسجد از همین بنای مسجد جمعه است و هر چند تاریخ درستی از آن در دست نیست؛ ولی از نوشته ای که در یکی از ستون های آن دیده می شود معلوم می گردد که از بناهای اواسط قرن هفتم هجری است».

محمد حسن خان صنیع الدوله معتقد است: «مسجد حالیه قم از بناهای ابوالصدیم اشعری است». فیض، نظر صنیع الدوله را ضعیف دانسته و معتقد است او مسجد ابوالصدیم را همان مسجد جامع شناخته است. او می گوید: در حالی که سبک بنای مسجد جامع با آثار قرن سوم هجری سازگار نیست. مسجد ابوالصدیم، هم جدای از مناره منفردی که یحیی بن اسحاق اشعری در جوار آن در سال ۲۹۲ ه . ق بنا نهاده، می باشد.

هدف ابوالصدیم از احداث مسجد جامعی در خارج حصار قم آن بود که مردم کمیدان بتوانند بدون تحمل رنج راه پیمایی در سرما و گرما، در نماز جمعه و جماعت شرکت کنند و به این هدف جز با احداث مسجد در حد وسط این دو حصار نمی توان رسید، زیرا اگر مکان آن در نزدیکی حصار کمیدان بود مردم حصار قم دچار رنج راه پیمایی می شده اند».(۱)

فیض معتقد است بانی مسجد جامع، سلطان جانی خان، پادشاه تاتار ترکستان و تاریخ بنای آن سال ۷۵۵ ه . ق است.(۲)

۱- ۱. همان، ص ۴۶۴.

۲- ۲. گنجینه آثار قم، ج ۲، ص ۴۶۴.

سید کمال حاج سید جوادی در کتاب مساجد ایران می نویسد: مسجد جامع قم بنای عظیمی است که متعلق به عصر سلجوقی و در حدود نیمه اول قرن ششم هجری احداث گردیده است.

استاد علی اصغر فقیهی معتقد است در سال ۲۶۵ ه . ق، ابوالصدیم حسن بن علی بن آدم اشعری نخستین مسجد جامع قم را در بیرون شهر بنا کرد.(۱) در این رابطه، مورخان عصر حاضر نیز نقطه نظرات مختلفی داده اند و ساخت مسجد جامع را حدفاصل قرن سوم تا قرن هفتم هجری دانسته اند. در حقیقت، اختلاف نظر در مورد تاریخ بنیاد مسجد، از یکی دانستن مسجد جامع فعلی با مسجد (عتیق) یا مسجد ابوصدیم قم ناشی می شود.(۲) سازمان میراث فرهنگی در ثبت آثار تاریخی، شماره ۱۹۴ به تاریخ ۵/۹/۱۳۱۲ بنا را متعلق به قرن ششم هجری می داند.(۳)

به عقیده نگارندگان این مجموعه، مسجد جامع عتیق و تاریخی قم مجموعه ای از بناهای چند عصر است. این مسجد پس از مسجد امام، قدیمی ترین مسجدی است که در قم بنا شده و به اعتبار متون تاریخی، زمان احداث آن به عصر سلجوقیان می رسد. بنای گنبد خانه آن قدیمی تر از سایر قسمت هاست. پس در قرون بعدالحاقاتی به مسجد جامع افزوده شده است. و این که برخی از مورخان در باب مسجد جامع با ابوالصدیم دچار اختلاف نظر هستند به خاطر نبود مدارک کافی

ص: ۲۴

۱- ۱. تاریخ مذهبی قم، علی اصغر فقیهی، ص ۱۱۹.

۲- ۲. شهرهای ایران، عبدالحسین سعیدیان، ص ۶۴۸.

۳- ۳. پرونده ثبتی میراث فرهنگی، ش ۱۹۴.

است و یا کتیبه هایی در مسجد جامع که این اختلاف نظرها را حل نماید. و بعید به نظر می رسد که مسجد جامع امروزی، مسجد ابوالصدیم باشد؛ زیرا هیچ گونه اثری از مناره در آن دیده نمی شود و احتمال داده می شود که مسجد جامع فعلی به جای مسجد ابوالصدیم بنا شده است.

مسجد جامع با ۴۲۰۰ متر مربع مساحت و زیربنای ۲۹۷۰ متر مربع، بزرگترین مسجد استان قم در طول قرن ها بود.(۱)

❊ مکان مسجد جامع قم

❊ مکان مسجد جامع قم

استقرار مسجد جامع در بیرون شهر مُمجان، احتمالاً دارای دلایل سیاسی بوده است؛ زیرا خلفای اُموی و عباسی نیز مانند ساسانیان جایی را شهر اطلاق می کردند که مقر حکام باشد و مسجد جامع را که خطبه به نام خلیفه در آن خوانده می شد، در همان جا که حکام بودند احداث می کردند.(۲)

در این مدت عمال خلیفه، زمانی در مزدیجان، مدتی در جمکران و بالأخره در موقعی که قم کوره (شهرستان) مستقل شد در کمیدان فرود آمدند.

استقرار والیان و حکام خلیفه در کمیدان، الزاما بایستی باعث احداث مسجد جامع در کمیدان نیز شده باشد.

ص: ۲۵

۱- ۱. روش برنامه ریزی در بخش فرهنگ، حسن احمدی، ص ۲۶.

۲- ۲. تاریخ قم، محمدحسین ناصر الشریعه، ص ۳۸.

شاید به همین علت نیز مردم شیعه مذهب ممجان در این مدت در مسجد جامع کمیدان که مسجد حکومتی خلفا به شمار می رفت، حاضر نمی شدند و مدتی نماز جمعه را در مسجد سعد آبادی ها در بازار قم برگزار کردند.

استقرار مسجد جامع و سرای والیان و حکام خلیفه در کمیدان به تدریج موجب توسعه شهر در آن سوی رودخانه گردید؛ به طوری که به اندازه شهری بزرگ تبدیل شد.(۱)

رونق کمیدان دیری نپایید و در قرون بعد که حکام شیعی در شهر اصلی قم، یعنی ممجان، اقامت نمودند به تدریج کمیدان رو به اُفول نهاد؛ و در قرون بعد دیگر نامی از آن برده نشد. تا این که بالاخره در دوره سلجوقیان مسجد جامع فعلی به سال ۵۲۸ ه . ق در قسمت اصلی شهر قم ساخته شد.

* شیوه معماری مساجد جامع ایران

در طول تاریخ معماری اسلامی، طراحان و معماران با شیوه های مختلفی در اقصی نقاط ایران، بناهایی را پدید آوردند که حکایت از ذوق و هنر بی مانند آنان داشته است و در ذیل به دسته بندی های خاص آن اشاراتی می کنیم:

۱. شیوه خراسانی: این شیوه در سده اول هجری اوج گرفت و تا سده چهارم هجری ادامه یافت. مسجد دامغان، آدینه اصفهان، مسجد جامع ساوه و مسجد جامع نایین، نمونه هایی از این شیوه بود که از نظر

ص: ۲۶

۱- ۱. قم خاستگاه شهر، احمد سعید نیا، ص ۱۵۰.

زمانی تا قرن چهارم و حکومت دیلمیان دوام یافت.

۲. شیوه رازی: سده چهارم تا هشتم هجری، زمان بالندگی آن است. مصالح در این شیوه از همان ابتدا از بهترین و مرغوب ترین نوع استفاده می شد. بهره گیری از نقش های شکسته گره سازی با آجر و کاشی، اغراق در ارتفاع بنا و گنبدهای زیبا، از ویژگی های این شیوه است. مسجد جامع زواره و قزوین، نمونه هایی از این مساجد است.(۱)

۳. شیوه آذری: بعد از حمله مغولان به وجود آمد. ساخت بنا با خشت خام و پخته که جانشین سفال شد، استفاده از کاشی هفت رنگ و معرق، ایوان های بلند با قوس های خاص، پیدایش گنبدهای مخروطی ــ هرمی شکل ــ و گنبدهای دو پوشش، از خصوصیات این شیوه است. مسجد کبود تبریز، رصدخانه مراغه و مجموعه بناهای حرم امام رضا علیه السلام نمونه هایی از آن است.

۴. شیوه اصفهانی: بهره گیری از انواع پوشش های طاق زیبا در گنبد و استفاده از کاشی معرق، از ویژگی های این شیوه است. مبنای مهندسی آن بر اساس اصول ریاضی است. مهم ترین و زیباترین نمونه آن مسجد امام اصفهان است.(۲)

به طور کلی، مساجد را می توان به چهار گروه: شبستانی، چهار طاقی، ایوانی و چهار ایوانی تقسیم نمود.

الف) مساجد شبستانی: مسجد فهرج یزد از اولین مساجد شبستانی است که از دو بخش سر پوشیده در جانب قبله و حیاط مرکزی و

ص: ۲۷

۱- ۱. «معماری اسلامی ایران»، علی صفری فرد، مسجد شماره ۲۵، ص ۴۰

۲- ۲. شیوه های معماری ایران، محمد کریم پیر نیا، ص ۱۴۷.

ایوان جنوبی آن و صفه هایی در اطراف تشکیل یافته است. دومین مسجد شبستانی، تاریخانه دامغان است که نقشه ای مستطیل شکل با حیاط مرکزی مربع و شبستانی در جهت قبله و رواق هایی در اطراف دارد.

ب) مساجد چهار طاقی: همان طور که از نام آن پیداست، شامل چهار ستون در چهار گوشه مربع می باشد که به وسیله چهار قوس در چهار جهت اصلی نمایان شده است و چون از چهار طرف باز بوده، به چهار طاقی شهرت یافته است. نمونه این مساجد مسجد یزد خواست است که طرح آن چهار طاقی است .

علت شکل گیری این مساجد را در این می دانند که مردم تازه مسلمان شده این مناطق که از ساختار مسجد اطلاعی نداشتند، ابتدا یک درگاه، از چهار طاقی که به طرف قبله بود مسدود کردند و آن را بنا نمودند.

ج) مساجد ایوانی: بسیاری از کارشناسان عقیده دارند که شرق ایران، به ویژه خراسان، جایگاه ایوان هاست. در حقیقت، این سبک از دوره اشکانیان در ایران شکل گرفته است .

اولین ایوان های اسلامی در جنوب و مقابل گنبد خانه شکل گرفت. سپس ایوانی در جهت شمال، قرینه سازی با ایوان جنوبی و گاه برای استفاده از آفتاب زمستان ساخته شد. در بعضی مناطق ایران، این مساجد را به صورت دو ایوانی می ساختند که در عصر سلجوقیان نمود بیشتری یافت، همانند مساجد جامع یزد، سمنان و ساوه.(۱)

ص: ۲۸

۱- ۱. مسجد در معماری ایران، حسین زمرشیدی، ص ۱۳۳.

د) مساجد چهار ایوانی: اولین مسجد چهار ایوانی در ایران، در منطقه خوارگرد خواف شکل گرفت. سپس مساجد جامع اصفهان، زواره و اردستان را نمونه ای از این مساجد می دانند. اوج هنرنمایی مساجد جامع ایران را می توان در مسجد جامع اصفهان دید؛ مسجدی که به مثابه دائره المعارف هنر اسلامی ایران، تجربیات هزار ساله معماری و روش های مختلف ساختمانی را در بردارد.(۱)

در طرح کلی مسجد، قبل از هرچیز، نظم و توازن در ترکیب عناصر فضایی جلوه می کند.(۲) معمولاً در معماری اسلامی، صحن مرکزی که رواق آن را در برگرفته و گاه طاق هایی مشبک دارد، رواق ها به مثابه سایه بان به کار می روند و در روزهای شلوغ به عنوان جایگاه عبادت مورد استفاده قرار می گیرند.(۳)

معماران دوره اسلامی، مسجد را به شیوه های گوناگون می آراستند. در هر دوره، یکی از عناصر تزیینی در آراستن مساجد متداول بوده است. برای مثال، در عهد سلجوقیان، آجر کاری؛ در عهد ایلخانان، گچ بری؛ در عهد تیموریان و صفویان، کاشی کاری رواج بیشتری داشته است.(۴)

مسجد جامع قم با توجه به تقسیم بندی مساجد ایران، بر اساس نقشه و پلان در زمره مساجد دو ایوانی با پلان مربع مستطیل است.(۵)

ص: ۲۹

۱- ۱. مسجد جامع اصفهان، اوژن کالدیری، عبد الله جبل عاملی، مقدمه مترجم.

۲- ۲. شهرهای ایران، عبد الحسین سعیدیان، ص ۶۴۸.

۳- ۳. سبک شناسی هنر معماری، هانری مارتین هوگ، ص ۲۰۳.

۴- ۴. تاریخ هنر معماری، محمد یوسف کیانی، ص ۹.

۵- ۵. مسجد جامع، کاظم عرب، مسجد، ش ۳۵، ص ۷۹.

تصویر ۱

ص: ۳۰

اسکلت اصلی گنبدخانه آن، متوازن و متعلق به نیمه نخستین قرن ششم هجری است و به اعتبار متون معتبر تاریخی، احداث بنای گنبد خانه پرکار، دو ایوان و چهار شبستان در گرداگرد صحن و یک ورودی با سر دری پرتکلف است.

* مساجد مناطق کویری

* مساجد مناطق کویری

طراحی و ساخت مساجد در دشت های فلات ایران، با توجه به گرمای طاقت فرسای تابستان و سرمای شدید زمستان و همچنین نوسان نسبتا زیاد درجه حرارت در طی شبانه روز، می بایست به گونه ای انجام می شد که شرایط آسایش روحی و جسمی انسان را به مهمترین نحو ممکن فراهم می نمود. بارزترین مشخصه کالبدی مساجد دشت های فلات ایران حیاط مرکزی آن است؛ فضایی که مسجد و عبادت کنندگان داخل آن را در مقابل محیط گرم و خشک این منطقه محافظت نموده و حوض آبی که در میان سرا می ساخته اند، هوای داخل مسجد را تعدیل می کند.

بدین گونه مساجد مانند قطعه ای از بافت کل شهر، با ساختمان های مجاور کاملًا تلفیق شده است. نوسان درجه حرارت در خارج ساختمان، تأثیر کمتری در داخل بنای مسجد می گذارد و دلیل این امر به لحاظ قرار گرفتن سطح خارجی ساختمان ها در کنار یکدیگر با دمای تقریبا یکسان و همچنین جرم حرارتی زیاد ساختمان ها در مجاورت هم می باشد.

معمولاً در دشت ها، مصالح عمده بنا خشت و آجر بوده؛ البته در

ص: ۳۱

صورت امکـان و دسترسـی به سـنگ، از آن هم برای بـدنه ساختمـان مسـجد و خصوصا پایه های آن اسـتفاده می کردنـد و به لحاظ وزن سـنگین این گونه مصالـح و ضـخامت زیاد کالبـد مسـجد، دیواره های خارجی و طاق های مسـجد مانند یک عایق حرارتی ضـخیم باعث جلوگیری از تبادل حرارت بین داخل و خارج می شوند. به دلیل اهمیت مساجد به عنوان مهم ترین بنای شهرهای کویری و همچنین فراهم نمودن شرایط آسایش برای نمازگزاران در تابستان، ارتفاع مساجد ـ خصوصا گنبدخانه آن ـ زیاد است، اکثرا مساجد مرتفع ترین ساختمانِ شهرهای سنتی و مناطق کویری به شمار می آیند.(۱)

معماری مسـجد نیز چون معماری دیگر بناهای سـرزمین ها می بایست با اقلیم همساز و دمساز باشد. در زمسـتان، شبسـتان ها و زیرزمین، در بهار شبستان های هم کف، در گرمسیر تابستان ها در شبستان های زیر زمین سر می کنند.(۲)

تزیینات مسجد جامع

الف) مقرنس کاری

تزیینات مسجد جامع

الف) مقرنس کاری

بـارزترین عنصـر تزیین در معمـاری اسـلامی، مقرنس است که یـادآور نمای منجمـد شـده، سـنگ گونه شـیره های آهکی در غارهاست. مقرنس علاوه بر این که عنصری تزیینی می باشد، عامل فنی در معماری به

۱- ۱. ابنیه سنتی ایران، وحید قبادیان، ص ۲۳۰

۲- ۲. مسجد در گذشته و حال در نگاهی گذرا، روزبه خسروی، ص ۱۶۶.

شمـار می رود.(۱) در معمـاری اسـلامی، مقرنس هـا برای اولین بـار در گـوشه هـا و زاویه هـای گنبـد به کـار گرفته می شـد. معماران اسـلامی با استفاده از سقف های گنبدی و با اقتباس از معماری کهن، دست به نوع آوری های فنی و هنری منحصر به فرد زدنـد که در نوع خود در جهان معماری بی نظیر بود. آنان سـقف گنبد را که در دوره ساسانی بر روی پایه مربعی بنا شده بود، بر پایه های هشت ضـلعی بنا نهادند. لذا فشارهای وارده از سـقف گنبد به گوشه های جانبی هشت گانه منتقل می گردید تا مانع از ریزش گنبـد شود. این اضـلاع هشت گانه، به صورت مثلث کوچکی که جنبه تزیین داشـتند نمایان می شدند. سـپس در مراحل بعدی و با استفاده از مصالح انعطاف پذیری همچون گچ، هنر مقرنس کاری گسترش پیدا می کرد.(۲)

ساده ترین شکل مقرنس از هفت عنصر منشوری تشکیل یافته که می تواند بر هم افزوده شود و یک برجستگی را تشکیل دهد. این هفت عنصـر بـا هم در پلاـن یـک مسـتطیل و دو مثلث را نشان می دهنـد. یکی از مثلث ها دو پهلو برابر و دیگری سه پهلو برابر است .

مقرنس ها عنصـر ساختمانی نیسـتند، بلکه عنصـر تزیینی به شـمار می روند که اغلب روی یک عنصـر معماری مثلاً سـر ستون، قوس، فیل پوش زیر گنبد و کتیبه در و پنجره متصل می شوند. مقرنس ها را گاه از سـنگ می تراشـند، گاه از سـفال (کاشی)، اما بیشتر آنها را از گچ می سازند. معمولاً مقرنس ها را در تزیین طاق بندی ها، گوشه های

۱- ۱. سبک شناسی هنر معماری، هوگ هانری مارتن، ص ۱۹۹.

۲- ۲. مجله مسجد، فولادوند، شماره ۳۷، ص ۵۸.

سقف، به کار می برند.(۱)

مقرنس ها به استواری و توازون بنا کمک می کند و گویی سقف آسمان است که بر حجم مکعب زمین قرار گرفته و گردی آسمان را به حرکات خود _ که بر جهات چهارگانه کره زمین است _ مطابق باعناصر چهار گانه: گرما، سرما، رطوبت و خشکی، قرار یافته است ترسیم می کند. در حقیقت، با پیوند آسمان در زمین، جهان به گونه ای نمادین در معماری اسلامی ظاهر شده است و این ریشه در اساسی ترین اصل اسلام که همان وحدت است دارد.

ص: ۳۴

۱- ۱. همان، ص ۱۹۹.

مقرنس ها شباهت زیادی به خانه های زنبور دارند که به شکل طبقاتی روی هم ساخته شده اند؛ برای آرایش دادن عمارت یا برای این که به تدریج از شکل هندسی، شکل دیگری پرداخته شود، مخصوصا از اشکال مربع به اشکال دایره ای که گنبدها به آن قرار می گیرد به کار می رود. معماران، مقرنس ها را با مهارتی خاص ساخته اند که نمی گذارد موجب سنگینی ساختمان شود و بر اصل و پایه فشار وارد آید.(۱)

ص: ۳۵

۱- ۱. مجله مسجد، فولادوند، شماره ۳۵، ص ۵۹.

در سر در ورودی در مسجد جامع قم و ایوان شمالی و جنوبی، نمونه هایی از مقرنس های گچی و کاشی های سفالی طراحی شده است. زیباترین مقرنس در ایوان جنوبی نمودار است که دربرگیرنده دو کوه مطبق و معلق در دو طرف آن است و اگر بخواهیم آن را توصیف نماییم، باید بگوییم که همانند دو گنبدپنج طبقه ای است که هر طبقه دارای پنج قطار با پنج حوضچه ی بزرگ و کوچک می باشد.

در میان دو گنبد آویزان هم سه حوض بزرگ وارونه با سطح قوسی آراسته و مزیّن ترنج هایی از کاشی معرق است که در میان قابی از کاشی های سفالی با جدار مثمن (۸ تایی) صفه دار نمودار می باشد. بین حوض نیز جداری شبیه با دو گنبد کوچک و معلق با حوضچه های متنوع و منظم در سه ردیف با قطارهای مشابه است که با مهارتی خاص به سقف ایوان آویخته شده است.(۱)

این مقرنس بی نظیر و ممتاز که از نقاشی ملاث سازی تؤام با رنگ آمیزی طلایی برخوردار گردیده، از دور به صورت مقرنسی از آجر، نمایان است.(۲)

ب) کاشی کاری و کتیبه نویسی در مسجد جامع

ب) کاشی کاری و کتیبه نویسی در مسجد جامع

در ایران، استفاده از کاشی برای تزیین و استحکام بخشیدن به بناها از دوره سلجوقی آغاز شد و در طی قرون متمادی، به ویژه در عهد تیموری و صفوی، به اوج رسید. کاشی نقش عمده ای در

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ص ۴۷۷.

۲- ۲. تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، محمد رضا کوچک زاده، ص ۱۹۲.

تزیین بناهای دوره اسلامی داشت و شیوه های متفاوت هنرمندان کاشی کار به کار می رفت. استفاده از کاشی های یکرنگ، کاشی هفت رنگ، کاشی معرق و تلفیق آجر و کاشی در دوره های سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفویه در تزیین بنا مرسوم بود و تا عصر حاضر ادامه یافته است.(۱)

از اواخر دوره تیموری و آغاز دوره صفویه، استفاده از کاشی خشتی یا هفت رنگ در تزیین بناهای گوناگون متداول شد.(۲)

تحول و رواج کاشی هفت رنگ را تا حدودی می توان ناشی از دلایل اقتصادی و سیاسی دانست. با توجه به اهمیت معماری و احداث روزافزون بناهای مذهبی و غیر مذهبی در دوره صفویّه، معماران ایران بر آن شدند که در تزیین بناها از کاشی هفت رنگ بهره گیرند. با استفاده از این شیوه، هنرمندان قادر بودند تا از نظر اقتصادی با هزینه کمتری کاشی مورد نظر را تولید نمایند؛ همچنین از نظر ساخت نسبت به سایر کاشی ها به زمان کمتری نیاز داشتند.

برای ساخت کاشی هفت رنگ، ابتدا طرح های مورد نظر را روی کاشی ساده آماده ساخته و سپس نقش و نگارها را به رنگ های مختلف در آورده و سر انجام لعاب داده و به کوره می برند که هریک از کاشی های مربع خود شکل قسمتی از تزیین را تشکیل می داده است.(۳)

ص: ۳۷

۱- ۱. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، محمد یوسف کیانی، ص ۲۶.

۲- ۲. مقدمه ای بر هنر کاشیکاری ایران، محمد یوسف کیانی، ص ۱۹.

۳- ۳. کاشیکاری در گذشته و حال، عبدالحسین سپنتا، ص ۷۳.

در مسـجد جامع قم بهترین نمونه کاشـی کاری و کتیبه نویسی در ایوان جنوبی آن نمودار است که تزیینات آن مربوط به زمان فتحعلی شاه قاجار، سال ۱۲۴۸ ه . ق می باشد. این کاشـی کاری برفراز ازاره ای از سنگ تراش سفید به ارتفاع ۲۰/۱ متر است و تمام بدنه ایوان را از بغله ها و اسپرتا به کتیبه کمربندی را زینت بخشـیده است. کاشـی های آن خشتی، منقشِ هفت رنگ و از آثار هنر فتحعلی شاه است که با نقشه بند اسلیمی و اژدربندی می باشد و در میانه کاشی کاری آن، چند

خط عمودی و افقی از آجر کلوکی و تراش دیده می شود که مانند قابی کاشی ها را در میان گرفته اند و وسط هر قابی، نمایی ساخته شده و در درون هر نما ترنجی دیده می شود که روی آن آیه شریفه «وَ ما خَلَقْتُ الجِنَّ وَ الاِنْسَ الاّ لِیَعْبُدون» نوشته شده است که این آیه در کتیبه های معابد و مساجد از آثار مخصوص فتحعلی شاه قاجار است و در سینه اسپر بالای پوشش «دو قوسی» سه درگاه ورودی به مقصوره، سه قاب آجری مربع مستطیل گرفته شده که درون آن با کاشی های خوش نقش و زیبا و شفافی تزیین شده است و در قاب وسطی، در ترنجی کشیده شده به خط ریز ثلث، آیه الکرسی و در پایان، «فالله خیر حافظا و هو ارحم الرّاحِمین» نوشته شده است.

ص: ۳۹

در ترنجِ کشیده دیگری، «لااله الاالله، محمّد رسول الله، علی ولی الله» ــ تعمیر سال ۱۳۶۵ه . ق ــ خوانده می شود و در سوی دیگر «انا مدینه العلم و علیٌ بابها» جلب توجه می کند.

در کمرگاه ایوان، کتیبه ای است کمربندی از کاشی خشتی، زمینه لاجوردی، به خط سفید؛ که روی آن سوره مبارکه جمعه، در پایان «سُبْحانَ رَبِّکَ رَبُّ العِزَّهِ عَمّا یَصِفُونَ وَ سَلامٌ عَلی المُرْسَلین وَ الْحَمْدُلِلّهِ رَبِّ الْعالَمینَ» فی تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ست و اربعین و ماتین بعد الف من هجره النبویه» خوانده می شود.

در لبه ایوان از دو قوس بالاـ و نیز طرفین، به صورت گیلویی و روی آن، طره برجی پیچی از کاشی فیروزه فام که هر یک به اندازه ۴۰ در ۴۰ به کار برده شده است، همانند آثار قرن هشتم هجری منظره ایوان را بسیار زیبا کرده است.(۱)

در دو طرف ایوان جرزهایی است به عرض ۲ متر و ۵۰ سانتی متر و ارتفاع ۱۸ متر ومتصل به آن صفه محرابی است که بر فراز هر یک ایوانی با پوشش مقرنس بدیع می باشد و در کنار آن نیز جرز دیگری قرار دارد که جمعا چهار جرز می شود و سراپا به کاشی های خوش نقش و زیبا آراسته شده اند و لچکی ها وپیشانی ایوان نیز آراسته به کاشی گره سازی است.

در پیشانی ایوان و دو ایوانچه دو طرف آن کتیبه ای به طول ۲۸ متر و عرض یک متر از کاشی خشتی قرار دارد. روی این کاشی خشتی که با خط خاصی، بر گرفته از خطوط ثلث و نسخ و ریحانی است، آیه ای از

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج۲، ص ۷۸.

سوره مبارکه نور نوشته شده است.

در مقصوره مسجد، در کمر آن کتیبه ای کمربندی از گچ بری به خط ثلث ممتازِ «شیخ محمد حسن قمی» که روی آن سوره تبارک نوشته شده، وجود دارد و در پایان، عباراتی که نشان از تعمیر مقصوری در ۵۲۹ ه . ق و احداث شبستان های آن از طرف فتحعلی شاه در سال ۱۲۴۶ ه . ق گچ بری شده است، به چشم می خورد.(۱)

تزیینات کاشی مجموعه ایوان جنوبی، ابتدا از طرف مرحوم حضرت آیه الله فیض در سال ۱۳۶۵ ه . ق مرمت شد و مجددا از طرف حضرت آیه الله العظمی بروجردی، در سال ۱۳۷۵ ه . ق تمام مسجد تعمیر و به ازاره سنگی آراسته و مزین گشت.

ص: ۴۱

۱- ۱. تربت پاکان، مدرسی طباطبائی، ج ۲، ص ۱۱۴.

در ایوان و شبستان های شمالی مسجد جامع نیز مزین به کاشی خشتی است که روی آن به خط ثلث سفید، سوره مبارکه منافقون و در پایان، عبارت « کتیبه به خط محمد رضا الشریف القمی فی تاریخ ۱۲۴۸ ه . ق، نوشته شده است»[به چشم می خورد].

در دو طرف آن، دو چشمه و در قسمت بالا ـ و دو طرف ایوان و ایوان فوقانی با پوشش مقرنس گچی با جرزهای آجری و لچکی های کاشی کاری مقطعی دیده می شود.

سر در ورودی نیز کتیبه ای کمربندی از کاشی خشتی با زمینه لاجوردی دارد که روی آن به خط ثلث، آیات سوره جمعه [نوشته شده] و در پایانِ کتیبه جمله «اقل الحاج شیخ عباس مصباح زاده ۱۳۸۱ ه . ق» خوانده می شود.(۱)

ج) آجر کاری

ج) آجر کاری

در معماری مساجد عصر سلجوقی اصلی ترین ویژگیِ کالبدی آن استحکام است که ناشی از تعلق آن به شیوه رازی و کاربری مذهبی می باشد.

آنچه ماندگاری حیرت انگیز و ستودنی مساجد این دوره را سبب شده، استفاده گسترده ای است که از آجر در ساخت این آثار به عمل آمده، تا حدی که به کارگیری آجر در معماری سلجوقی مشخصه اصلی و به عنوان یک صفت مشخصه این دوران محسوب می شود.(۲)

ص: ۴۲

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۲، ص ۴۷۸.

۲- ۲. تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم کرمان، ج۱، ص ۳۷۶.

بهره جستن فراوان از آجر به عنوان اصلی ترین مصالح در بناهای عمده ناحیه مرکزی ایران، گویای توجه به دو نکته مهم فنی در این مصالح _ با توجه به ویژگی های آب و هوایی بخش عمده ای از این سرزمین _ است.

ضریب انقباض و انبساط آجر در برابر گرما و سرما به گونه ای است که از ایجاد ترک در بنا جلوگیری می کند. آجر در مقایسه با دیگر مصالح، از قدرت ذخیره انرژی حرارتی برخوردار است و در نتیجه، نوسان های حرارتی محیط خارج از جدار بنا به داخل، شدید نیست و بدون دخالت وسایل گرما زا و خنک کننده می تواند شرایط و فضای مطبوع تری فراهم آورد.(۱)

«آجر در معماری ایران نه به عنوان ذره ای در مقابل کلان معماری نمود دارد، بلکه چون واحدی است که در معماری می نشیند. کامل تر بگوییم، همچون نت است در ساختمان یک موسیقی سمفونیک، یا همچون کلمه است در شعر. غرض، مقایسه شعر و موسیقی با معماری نیست، بلکه هدف نمایاندن اهمیت یک عنصر در معماری، به کار رفته است. خصیصه کامل این عنصر ساختمانی در معماری آجری اصیل، به غایت محسوس است. آجرها در ترکیباتشان با یکدیگر، تابع ریتم و هندسه خاصی هستند که آن ها را شکل و حالت می بخشند.(۲)

۱- ۱. آجرکاری در معماری اسلامی، پرویز ورجاوند، ص ۴۴.

۲- ۲. آجرکاری در معماری دوره اسلامی، سیمون آیوزیان، ص ۱۳.

آجر به عنوان یک عنصر تزیینی، کارآیی آن را دارد که با تمامی عناصر تشکیل دهنده یک بنا بیامیزد و یا به شکل یک عنصر مجرد تزیینی جلوه گری کند و در حالتی که صرفا جنبه تزیینی دارد، بار اضافی است که به سازه اصلی متصل می شود».(۱)

معماران عهد سلجوقی بعد از دست یابی به عوامل و عناصری که با آن ها می توانستند بناهای بزرگ ایرانی را به وجود آورند، ظاهرا از سبک های ساختمانی خود راضی شدند و از آن پس، همّ خود را مصروف تزیینات بناها کردند. در این کار، ابتدا از آجر به عنوان یک عنصر تزیینی استفاده کردند و مصالح آجری در بناها به شیوه بسیار ماهرانه به کار گرفته شد؛ به گونه ای که تمام سطح خارجی بناها رابا نماسازی آجری نمایش داده اند. در این عنصر، نکات تزیینی در آجر کاری عبارت بودند از: بافت آجر کاری، مفاصل ردیف ها، پستی و بلندی آجرها، حالت و رنگ سطوح آجری و حتی سایه هایی که با آجرهای برجسته و فرو رفته تشکیل می شد. در این دوره، غنی ترین طرح ها و فرم های تزیینی در دیواره ها، پوشش ها، سقف ها و مناره ها از آجر ابداع شد.(۲)

به کار بردن آجر در مسجد جامع به عنوان عمده ترین مصالح در کار ساختمان، در تمامی قسمت ها و اجزای بنا، از پی گرفته تا جرزها و ستون ها و دیوارها و چشمه پوشش ها، استفاده شده است و با به کارگیری این مصالح در تمامی زمینه های ایستایی، استاتیکی، اسکلت

۱- ۱. با معماری و تزیینات اسلامی، درک هیل، ص ۱۰۲.

۲- ۲. معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، غلامعلی حاتم، ص ۲۴۲.

سازی و آذین، بهره جسته می شود؛ تا بتوانند به خلق شاهکاری کم نظیر دست بزنند.

در این باب، از جمله مهارت استادان ایرانی در اجرای نمونه هایی از پوشش ها به سطح وسیع به یاری آجر در این مکان تابدان پایه رسیده است که به قولی، اگر طرح آنها بر روی کاغذ به متخصصان ناآشنای معماری عرضه گردد برای اجرای آن جز بتون راه دیگری را پیشنهاد نخواهند کرد.

در مسجد جامع، از آجر در ایوان ها، شبستان و گنبد استفاده کرده اند و برای استحکام آن از ملاط و ساروج بهره برده اند.(۱)

د) مشبک های مسجد

د) مشبک های مسجد

در قسمت زیادی از مسجد جامع، مشبک هایی دیده می شود که می توان آن را به عنوان عنصر تزیینی مجموعه محسوب کرد. این مشبک ها دو فایده اساسی دارند: نخست آنکه به وسیله آن نور کافی و مطلوب به درون ساختمان می رسد؛ دوم آنکه جهت تهویه هوا در خنک شدن قسمت های مختلف بنا، طراحی و معماری شده اند، به طوری که در فصل گرما، بدون به کار بردن دستگاه های خنک کننده، می توان به اقامه نماز جماعت پرداخت و از هوای مطبوع آن استفاده کرد.(۲)

ص: ۴۵

۱- ۱. آجرکاری در معماری ایرانی، سیمون ایوازیان، ص ۴۵.

۲- ۲. تاریخچه قم و مساجد تاریخی ایران آن، محمد حسین کوچک زاده، ص ۲۰۲.

بناها و اختصاصات مسجد جامع

ورودی اصلی مسجد

بناها و اختصاصات مسجد جامع

ورودی اصلی مسجد

مسجد جامع دارای دو ورودی است که یکی از آنها به شبستان های شمالی از داخل کوچه فرعی می باشد مخاطب دید چندانی به آن ندارد و با چند بار چرخش به درون هدایت می شود و دیگری که در ورودی اصلی بنا می باشد در جبهه غربی مسجد قرار دارد.

ص: ۴۶

این ورودی دارای سردری مرتفع با طاق مقرنس زیرگچی است. پشت سردر، فضای ورودی قرار دارد که سقفی رسمی بندی دارد. مخاطب با گذر از فضای ورودی ازطریق یکی از طاق های جبهه غربی، به حیاط مسجد می رسد.

فضای ورودی در راستای محور سردر با نمای داخلی صحن ایجاد شده، و این نکته خود می تواند گویای عدم همزمانی ساختمان سردر با

ص: ۴۷

مسجد باشد؛ البته این عدم همخوانی می توانست به صورت زیباتری نیز در طرح ورودی حل و فصل شود.(۱)

سردر ورودی مسجد، درست مقابل ورودی مدرسه جهانگیرخان واقع شده که بیانگر ارتباط مکان عبادت و کسب علم و دانش است .(۲)

سردر به دهانه ۶ متر، عمق ۲ متر و ارتفاع ۱ متر، دارای جدار سفید کاری، پوشش مقرنس گچی و کتیبه کمربندی از کاشی خشتی که از آثار فتحعلی شاه قاجار است که تعمیر و کتیبه کاشی مورخ ۱۳۸۱ ه . ق، جایگزین کتیبه قدیمی شده است.

در طرفین سردر جرز آجری و در جانب آن، صفه ای با پوشش مقرنس مشتمل بر دو طبقه فوقانی و تحتانی است.(۳) در قسمت کمر آن کتیبه ای کمربندی از کاشی خشتی زمینه لاجوردی قرار دارد که روی آن به خط ثلث آیات: «یا اَیُّهَا الَّذینَ آمَنُوا اِذا نُودِیَ لِلصَّلوه.... وَ اللّهُ خَیرُ الرّازِقین» از سوره جمعه، آورده شده و در پایان کتیبه، جمله «اقل الحاج شیخ عباس مصباح زاده ۱۳۸۱ ه . ق» خوانده می شود. ورودی مسجد جامع از دو لنگه در تشکیل شده که زنجیری بزرگ نیز بر روی آن نصب شده است. در عصر قاجار به دلیل نبود عدالتخانه و رسیدگی به اختلافات، مکان های مذهبی مانند امامزاده ها و مساجد جامع مکانی برای پناه مظلومان و رهایی از مجازات حاکمان محلی بود. زنجیر ورودی مسجد جامع قم نمودی از یک مکان امن در میان مردم بود و

ص: ۴۸

۱- ۱. شهرهای ایران، عبد الحسین سعیدیان، ص ۶۴۹.

۲- ۲. دایره المعارف بناهای تاریخی، پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، ص ۱۹۰.

۳- ۳. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج۲، ص ۴۷۳.

معنی باطنی آن چنین بود که هر کس حلقه های زنجیر را در دست می گرفت از شر شیطان به خداوند پناه می برد و امنیت می یافت.(۱)

از پیشخوان که وارد مسجد جامع می شویم، به فضایی قدم می گذاریم که هشتی نامیده می شود. سپس با عبور از آن، به صحن و میانسرای مسجد وارد می شویم.(۲) هشتی مسجد جامع با ۲۰/۵ متر طول و ۴ متر عرض یک متر از سطح خیابان فرعی پایین می باشد.

ص: ۴۹

۱- ۱. تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، محمد رضا کوچک زاده، ص ۲۰۲.

۲- ۲. مسجد در معماری ایران، حسین زمرشیدی، ص ۲۱۰.

صحن مسجد جامع

اشاره

صحن مسجد جامع

صحن و فضای باز مسجد، از مهم ترین عناصری است که ضمن هویت بخشیدن به آن، تجلی دهنده وحدت بین قسمت های مختلف مسجد می باشد.

سه عامل، نفوذ جهان بینی اسلام، الگوی مسجد مدینه و سنت، استفاده از حیات مرکزی که از دیرباز در فرهنگ معماری اسلامی وجود دارد، باعث شد که استفاده از صحن و حیاط مرکزی به عنوان یکی از عناصر اصلی در ساخت مساجد مورد استفاده قرار گرفت.

ص: ۵۰

*سیر تحول در صحن مساجد

*سیر تحول در صحن مساجد

در معماری اسلامی، صحن مساجد را می توان به سه دسته کلی تقسیم بندی کرد:

الف) صحن یک طرفه که تحت تأثیر الگوی مسجد پیامبر است. این سبک در بیشتر مساجد اولیه که در قرون اولیه ساخته شده بود؛ از قبیل مسجد کوفه و بصره دیده می شود.

ب) صحن مرکزی: مرکزیت در اسلام، نمادی از وحدت است و وقتی صحن در مرکز مسجد قرار می گیرد به عنوان یک عنصر نظم دهنده به مسجد عمل می کند و قطبی می شود که فضای اطراف را تحت تأثیر خود قرار می دهد.

ج) صحن مرکزی گسترده: در این شیوه، گسترش حیاط به وسیله چهار ایوان در چهار یا دو ایوان، فضای باز بیشتری را در رابطه با حیاط مرکزی ایجاد می کند. در این گونه مساجد، ایوان که در جهت قبله است به وسیله عمق و با ارتفاع بیشتر اهمیت می یابد و در نتیجه، به فضای صحن در عین ایستایی جهت معنوی می دهد(۱).

با توجه به مطالب فوق، می توان اذعان داشت که صحن مسجد جامع، مستطیل شکل و چهار طرف آن محصور به ایوان ها و شبستانهای مسجد و از نوع صحن های مرکزی است. این صحن به طول ۱۵/۴۷ متر و عرض ۲۵/۲۷ متر و پلان مربع ـ مستطیل، زیبایی خاصی به مسجد داده است که مساحت آن حدود ۱۲۸۵ متر می باشد.

۱- ۱. حیاط مساجد، بهناز امین زاده، «مقاله ص ۳۶».

*مقصوره مسجد جامع

*مقصوره مسجد جامع

واژه مقصوره، عربی و اسم مفعول به معنای خانه و سرای وسیع که بر گرد آن دیوار کشیده اند، و در معماری به معانی مختلف و کاربردهای مختلف به کار گرفته شده است.

مقصوره گاه به معنای گنبدخانه و گاه به جای ایستادن امام نیز اطلاق می شود و مهمترین و مشهورترین مقصوره از حیث معنی و کاربرد در متون تاریخی و از دیدگاه معماری مسجد، به محل ایستادن امام در مسجد اطلاق می شود. نخستین کسی که مقصوره در مساجد جامع ساخت تا برای روز جمعه نماز بر آن خوانند، معاویه بود. پس از آن، این عمل به عنوان سنتی برای حکام اسلامی در آمد.(۱)

در مسجد جامع قم، مقصوره باشکوهی وجود د ارد که ارتفاع آن ۳۰ متر و دهانه آن ۲۳/۱۳ متر است. این مقصوره گویا همزمان با شکل گیری اولیه مسجد ساخته شده باشد. این مقصوره با سه درگاه که یکی به ایوان جنوبی و دو درگاه به شبستان ها متصل می شود، در چهار طرف مقصوره، نیم طاقی بالا آمده و صورت مربع را در شکل هشت ضلعی مبدل ساخته است. در تمام بدنه آن، گچ بری شده و بالای آن صورت ساختمان به شکل شانزده ضلعی در آمده است و شانزده نما ساخته شده که یکی در میان، به نورگیر و میان تهی شده است. بر فراز آنها، صورت مقصوره از مظلّع مدوّر تبدیل شده و پا طاق گنبد به صورت عرقچینی بالا رفته است و بدنه پوشش که همانند قدحی گلدار

ص: ۵۲

۱- ۱. مقصوره در مسجد، نادر کریمیان سردشتی، ص ۵۲۰.

که آن را واژگون قرار داده باشند، آراسته به مقرنس آجری است که بدنه آنها حوضچه ها و دیوار با نقشه ظریفی گچبری و رنگ آمیزی شده که هر یک با نقشه دیگر متفاوت است.(۱)

در اضلاع شرقی و غربی مقصوره، در وسط یک نما و در دو طرف آن دو درگاه با دیوار آجری زیبا و پوشش در قوسی است که به طرف شبستان های مسجد باز می شود.

ص: ۵۳

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۲، ص۴۷۷.

در کمرگاه مقصوره مسجد جامع، کتیبه ای از گچ بری به خط ثلث ممتازِ شیخ محمد حسن قمی که روی آن سوره تبارک نوشته شده، وجود دارد که در پایان، عباراتی که نشان از این که تعمیر مقصوره از طرف فتحعلی شاه در سال ۱۲۴۶ ه . ق صورت گرفته و گچ بری شده به چشم می خورد که در گذر زمان ساییده و محکوک شده و خواندن آن مشکل بود.(۱) این گچ بری در سال ۱۳۸۱ش توسط سازمان میراث فرهنگی استان قم در طی یک طرح بازسازی و مرمت، قابل رؤیت گردید.

گچ بری ها تا فاصله ای پیرامون شش متر می باشد. بالای کتیبه تا آغاز قسمت کروی سقف، با نقش و نگار رنگین به سبک خاص و با مقرنس کاری در زاویه های خاص و بالای محراب آراسته شده است. در زیر سقف ۱۶ نما، ۸ نورگیر مشبک در میان طرح افکنده شده و با اشکال هندسی سقف رنگ آمیزی شده و جلوه و عظمت خاصی به بنا داده است.(۲)

گنبد خانه مسجد جامع، محراب را در خود گرفته است و محور شریف قبله را پایان داده است و نقطه اوج و غایت فضای مسجد را تعین می بخشد. ترکیب کلی مسجد به گونه ای است که گویی همه تلاش معمار برای راهنمایی و رسانیدن مخاطب به این منزل نهایی - گنبد خانه _ بوده است.

ص: ۵۵

۱- ۱. مساجد، پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، ص ۱۹۰.

۲- ۲. تربت پاکان، مدرسی طباطبائی، ج۲، ص ۱۱۲.

گنبد خانه از صحن دیده نمی شود؛ اما کشیدگی صحن و تأکید بر محور قبله و ایوان عظیم سمت قبله در واقع همه را به سوی او می خوانند. این قسمت بنا مطابق معمول قاعده ای مربع و سقفی مدور دارد، اما منطقه انتقال از مربع پایه به دایره سقف به روشی صاف با استفاده از مقرنس هایی با طاسه های درشت در دور تا دور گنبد طراحی شده و از ممیزات این گنبدخانه محسوب می شود.(۱)

طول مقصوره و دور گوشواره آن ۶۹/۳۹ متر می باشد(۲).

*** گنبد**

* گنبد

یکی از گونه ها و جلوه های زیبای معماری اسلامی در مساجد، گنبد است که در جای جای شهرها و روستاها، در فراز بسیاری از اماکن مقدس و متبرک همچون مساجد و تکایا و زیارتگاه ها قد برافراشته و بر شکوه و جلال آن اماکن می افزاید.

واژه گنبد در زبان فارسی معانی گوناگونی دارد. گنبد، سقف یا ساختمان بیضی شکل است که اغلب با آجر بر فراز معابد، مساجد، قبور و آرامگاه ها می سازند. گنبد را به هر چیز مدور اطلاق می کنند. غیاث الدین جمشید کاشانی، ریاضی دان مسلمان، در تعریف گنبد می گوید: گنبد طاقی است که حول محور قائم (عمود منصف دهانه) چرخانده شود و بدین صورت با توجه به دورهای مختلف اشکال

۱- ۱. شهرهای ایران، عبدالحسین سعیدیان، ص ۶۴۸.

۲- ۲. راهنمای قم، انتشارات دفتر آستانه مقدسه، ص ۱۴.

گوناگون گنبد به وجود می آید.(۱)

گنبدها گاه یک پوسته، گاه دو پوسته و گاه رُک، با توجه به دوران های معماری اسلامی، تقسیم بندی می شود. گنبدها اصولاً جنبه حفاظتی دارند؛ ولی این عنصر حفاظتی گاه مانند سایر عناصر انتفاعی، عملاً دارای جنبه های هنری است. به عبارت دیگر، ذوق و سلیقه زیبایی خواهی در آن وجود دارد.(۲)

گنبد رفیع مسجد جامع قم، از باشکوه ترین و رفیع ترین گنبدهای مساجد ایران است که از نوع یک پوسته و آثار عصر سلجوقی است که ارتفاع آن از سطح صحن یا میانسرا حدود ۳۰ متر می باشد. مهم ترین نماد کالبدی مسجد از دور گنبد است که چون پوسته ای که آسمان را خیمه زده و به درون برده است و سر بر درون دارد و در نقطه مقابل آن دستی از زمین به آسمان برآمده و به گِل نشسته است.(۳)

* ایوان جنوبی

* ایوان جنوبی

با شکوه ترین قسمت مسجد جامع، که در تناسب اندام و حسن منظر و زیبایی پیکر ممتاز و بی نظیر است، ایوان جنوبی آن است.

اصل ایوان جنوبی از آثار قرن هشتم هجری است که در دوره های صفوی و قاجار تعمیر گشته است.(۴)

ص: ۵۷

۱- ۱. سیری در تحول هنر معماری گنبد، حسن زندیه، ص ۵۴.

۲- ۲. مسجد در معماری، حسین زمرشیدی، ص ۵۶.

۳- ۳. پژوهش و همایش و مقالات معماری مسجد، عبد الحمید نقره کار، ص ۲۲۹.

۴- ۴. مقاله مجله مسجد، فاضل عرب، شماره ۳۰، ص ۸۰.

این ایوان به دهانه ۳/۱۳ عرض ۸/۶ متر و ارتفاع ۱۸ متر است. راستای اصلی این ایوان روی به سوی قبله دارد و نمای آن سه برابر نماهای دیگر حیاط ارتفاع پیدا کرده است.(۱)

نمای ایوان جنوبی به شکلی است که گویی نیم گنبد را در چهار چوب دیواره ها جای داده است تا مانند قاب آنها را احاطه کند، مثل یک

ص: ۵۸

۱- ۱. بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نصرالله مشکوتی، ص ۲۳۲.

اثر هنری که درون چهار چوب یک قاب جاسازی شده است.

این چنین ایوانهایی دو هدف همزمان را دنبال می کردند: ۱. نشان دادن عظمت و شکوه مذهب تشیع.

ص: ۵۹

۲. نمایش قدرت و ابهت حکومت و سلطان.(۱)

ایوان جنوبی از نظر سبک بنا و فاصله میانی آن با مقصوره، بدون هیچ انحراف روی به سوی قبله دارد. در این چیزی که حس استعجاب معماران هنرمند را بر می انگیزد مقرنس گچی پوشش آن می باشد. نقشه کاشیکاری جدار آن را در میان قابهایی از آجر کلوکی و تراش توأم با نمابندی و کتابت متعدد موضعی و کمربندی، جالب توجه است.(۲)

مقرنس پوشش آن با نقشه گیج کننده ای طراحی شده متضمن دو کوه مطبق و معلق در دو جانب است که به دو گنبد پنج طبقه ای که هر طبقه دارای پنج قطار و با پنج حوضچه بزرگ و کوچک می باشد.

در میان دو گنبد آویزان، سه حوض بزرگ وارونه با سطح قوسی آراسته و مزین به ترنج هایی از کاشی معرق است که در میان قابی از کاشی های سفالی با جدار ۸ تایی صفه دار نمودار می باشد.

این مقرنس بی نظیر و ممتاز که از نقاشی ملاـت سازی، تؤام با رنگ آمیزی طلاـیی برخوردار گردیده، از دور به صورت مقرنسی از آجر نمایان است. در طرفین ایوان، جرزهایی است به عرض ۵/۲ متر و ارتفاع ۱۸ متر و متصل به آنها صفه محرابی و بر فراز هر یک ایوانی با پوشش مقرنس بدیع و در جنب آن جرز دیگری است که جمعا چهار جرز می شود و سرا پا مزین به کاشی های خشتی خوش نقشند و لچکی ها و پیشانی ایوان نیز آراسته به گره سازی و در پیشانی ایوان و دو

۱- ۱. معماری مساجد در فلات ایران، عبدالعزیز فرمانفرمائیان، ص ۸۰ .

۲- ۲. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۷، ص ۴۷۳.

ایوانچه جنبین آن کتیبه ای است به طول ۲۸ متر و عرض یک متر از کاشی های خشتی به خط خاص مأخوذ از ثلثی و نسخ و ریحانی؛ که روی آن به طور متداخل، آیه مبارکه نور خوانده می شود.

تزیینات کاشی ایوان جنوبی، مربوط به عصر فتحعلی شاه که به سال ۱۲۴۸ ه . ق بوده که به مرور شکسته و ریخته شده بود و یک بار از ناحیه مرحوم آیه الله فیض در ۱۳۶۵ ه . ق، و مجددا از ناحیه آیت الله العظمی بروجردی در سال ۱۳۷۵ ه . ق تعمیر شده است.(۱)

این ایوان، مظهر جمال و زیبایی و اعتدال و یکنواختی است؛ زیرا تمام اجزای آن در جای خود قرار گرفته و متناسب است.(۲)

ص: ۶۱

۱- ۱. مساجد، کاظم عرب، ص ۱۹۰.

۲- ۲. مرآه البلدان، اعتماد السلطنه، ج ۴، ص ۲۰۳۰، مجله مسجد، کاظم عرب، ش ۳۵، ص ۸۰ .

ایوان جنوبی مسجد جامع که در جانب قبله می باشد، مرتفع ترین و عریض ترین ایوان مسجد جامع است که با قاب پرهیبت خود، گنبد شبستان مسجد را پشت خود مخفی کرده است و مانع می شود گنبد، شکوه خود را برای ناظر واقع در صحن جلوه گر سازد.

ایوان جنوبی مسجد جامع از طریق سه درگاه بزرگ و کوچک به مقصوره یا گنبد خانه ای مربع وصل می شود.(۱)

* ایوان شمالی

* ایوان شمالی

در میانه شبستان های شمالی و در مقابل ایوان سمت قبله، ایوان شمالی قرار دارد که دهانه ای به مراتب کوچک تر از ایوان اصلی مسجد دارد که باطاق نماهای دو طرف خود ترکیب شده و ارتفاعی نزدیک به دو برابر نماهای صحن یافته؛ تابتواند در مقابل ایوان اصلی، عرض اندام نماید. این تشخص ایوان ها و در عین حال، هم آوازی آن ها با یکدیگر، اسباب تعیین محور قبله و تأکید بر آن رابیش از پیش در فضای مسجد مهیا می کند. این ایوان با دهانه ۸/۷ متر و عرض ۵/۶ متر و ارتفاع ۱۴ متر از آثار عصر فتحعلی شاه قاجار می باشد. ایوان شمالی با جدار مزین به کاشی کاری و پوشش مقرنس گچی که در کمربند آن کتیبه ای است از کاشی خشتی که روی آن به خط ثلث سفید، سوره مبارکه منافقون و در پایان، عبارت کتیبه به خط محمد رضا الشریف قمی، ۱۲۴۸ ه . ق نوشته شده است.

۱- ۱. مساجد، کاظم عرب، ص ۱۹۱.

در دو طرف آن دو چشمه و در قسمت بالا ـ و دو طرف ایوان، دو ایوان فوقانی با پوشش مقرنس گچی با جزرهای آجری و لچکی های کاشی کاری معقلی وجود دارد.(۱)

در لبه ایوان از بالا تا پایین، طره ای است که از کاشی فیروزه ای و بسیار زیبا که به قرینه ایوان جنوبی می باشد. و در حقیقت، در عصر قاجار، معماران ایرانی خواسته اند ایوانی روبروی ایوان جنوبی با یک محور تقارن به سمت حیاط مسجد ایجاد کنند.(۲)

دو چشمه اطراف ایوان ۲/۷ متر دهانه دارد و ستون های آن ۱ تا ۵/۱ متر ضخامت دارد.

ص: ۶۳

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۲، ص ۴۸۱.

۲- ۲. سیری در تحول هنر معماری گنبد، حسین زمرشیدی، ص ۱۳۳.

شبستان های مسجد جامع (خلاقیتی بدیع و ماندگار)

الف) شبستان های عصر صفوی

شبستان های مسجد جامع (خلاقیتی بدیع و ماندگار)

الف) شبستان های عصر صفوی

فضای گنبد خانه از طریق درگاه هایی در جانب شرقی و غربی، به دو شبستان ستون دار، پوشش طاق و چشمه ارتباط پیدا می کند. اصل بنای آن از عصر صفوی می باشد. شبستان جبهه غربی مسجد، با ابعاد ۲۳/۱۳ × ۲۱ متر، مشتمل بر شش چشمه در دو ردیف است و ستون های آن مضلع آجری است که مکانی محفوظ تر و دنج تر را برای عبادت عرضه می دارد. ضخامت دیواره این شبستان حدود یک متر است.

شبستان شرقی به ابعاد ۲۱× ۲۱ متر که ساده تر و با دهانه هایی بزرگ تر است و قدیمی تر به نظر می رسد، این شبستان ها که از آثار عصر صفوی می باشد در عین سادگی، صفوف نمازگزاران را به صحن اصلی گنبد خانه پیوند می دهد که با ستون های مضلع آجری تزیین شده است.(۱) در میان این دو شبستان، چهار محراب قرار دارد. شبستان غربی، به دلیل قرار گرفتن در مسیر رطوبت، آسیب بیشتری دیده است. در شبستان شرقی، در قسمت بالای آن، مکانی قرار دارد که تاریکخانه نامیده می شود که محل برگزاری نماز شب در دوران گذشته بوده و هم اکنون انبار مسجد جامع شده است.

در شبستان شرقی، فاصله ستون های مضلع ۶۰/۵ متر و در شبستان غربی بین ۴۵/۵ تا ۷۰/۵ متر می باشد.

ص: ۶۴

۱- ۱. شهرهای ایران، عبد الحسین سعیدیان، ص ۶۴۹.

ب) شبستان های عصر قاجار

ب) شبستان های عصر قاجار

در مقابل صحن و ایوان جنوبی مسجد جامع، از سه طرف محصور به شبستان های زیبا و چشمه پوشی است که در امتداد و طول حیاط قرار گرفته اند و هنگامی که به میانه حیاط می رسند دهانه ای بزرگ تر و طرحی متفاوت می یابند که تظاهر آن در نمای بیرونی، ایوان های کوچک و کم عمق شرقی و غربی مسجد است.

شبستان های این قسمت مسجد جامع، شامل شبستان شرقی و غربی و شبستان شمالی است. شبستان شرقی به دوران فتحعلی شاه قاجار تعلق دارد و دارای ۹ ردیف چشمه ای بر فراز ۱۸ ستون شش ضلعی و ۹ ستون چهار ضلعی است که جرزهای جلوی آن با درهای آهنی شیشه پوش محصور شده است.

ص: ۶۶

این شبستان ۱۵/۴۷ متر طول و ۳۰/۱۳ متر عرض دارد و هم اکنون قسمتی از آن سالن مطالعه و کتابخانه مسجد جامع شده است. مساحت این شبستان حدود ۶۲۷ متر می باشد. نقطه مقابل شبستان شرقی ،شبستان غربی مسجد واقع است که از آثار عصر ناصرالدین شاه قاجار است که دارای ۹ درگاه در سه ردیف است که از نظر سطح نسبت به شبستان شرقی حدود ۲ متر بلندتر است و دلیل آن وجود زیرزمینی است که در این قسمت مسجد بنا شده است.

این زیرزمین در سال ۱۳۰۵ ه . ق به دستور نظام الدوله شیبانی (شهاب الملك) ــ بانی گلدسته های صحن عتیق حرم مطهر حضرت معصومه علیهاالسلام ــ به منظور استفاده در ایام تابستان، احداث گردیده است.(۱)

۱- ۱. گنجینه آثار قم، عباس فیض، ج ۲، ص ۴۸۱.

این شبستان با ۴۴ ستون در دو طبقه، باطول ۶۰/۳۹ متر و عرض ۶۰/۱۲ در آغاز عصر ناصری بنا شده است. فاصله ستون ها، متفاوت است که بعضی ۱۵/۱ متر فاصله و اکثر آن ۱۵/۳ متر از هم فاصله دارند.

در نقطه مقابل ایوان جنوبی، شبستان های شمالی که از دو قسمت یاد شده کوچک تر است ایوان شمالی را در میان گرفته است. ترکیب این ایوان و شبستان نیز از دیدنی های مسجد است.(۱)

شبستان های شمالی مسجد در دو طرف ایوان شمالی چهار چشمه پوش دارد.

منبر و محراب

* تاریخچه منبر در اسلام

منبر و محراب

* تاریخچه منبر در اسلام

منبر در زمان حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به وجود آمده. ریشه آن، «نَبِر» به معنای بلندی و برآمدگی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مسجد مدینه، [به هنگام سخنرانی [جایگاه ویژه ای داشتند و در کنار درخت خرما یا درختی دیگر می ایستادند و در مواردی نیز تکیه بر یکی از ستون ها و یا برکُنده درخت خرما می زدند.

منبر از چوب خرما ساخته می شد و سازندگان آن را، نجاری رومی و برخی غلام عبدالمطلب می دانند. منبر راعمدتا برای ایراد خطبه می ساختند تا مردم بتوانند سخنان پیامبر را نیک بشنوند. در منابع گوناگون، منبر پیامبر «اعواد» نامیده شده که این نام برگرفته از جنس

۱- ۱. شهرهای ایران، عبد الحسین سعیدیان، ص ۶۴۹.

چوب آن است. این منبر دارای دو پله بود و یک نشستگاه داشت. در زمان معاویه، منبر جدیدی ساخته شد. سپس الموفّق ــ خلیفه عباسی ــ دستور داد منبرهایی برای شهر مکه و مناطق مِنی و عَرفه بسازند.

پس از آن، در همه ولایات منبر ساختند. معمولاً ـ منابر را از چوب و آجر و آهن می ساختند. اهمیت منبر در دوران اسلامی باعث شد که از آن پس، از اعتبار و حرمت ویژه ای برخوردار شود و منبر و محراب قداست بیشتری به مساجد ببخشد. حاکمان و فرمانروایان نیز منبرهای خود را نماد قدرت و اقتدار می دانستند. رسمیت یافتن هر شهری منوط به داشتن منبر در آن بود.

قدیمی ترین منبر بر جای مانده در ایران، منبر تاریخ دار مسجد جامع شوشتر است که تاریخ صفر سال ۴۴۵ ه . ق را نشان می دهد.

در مسجد عتیق قم، اولین بار در سال ۱۸۹ ه . ق با کوشش حمزه بن الیسع اشعری ،زمانی که قم از اصفهان جدا شد، و به صورت کوره (شهرستان) در آمد، منبر قرار دادند.(۱)

پس از آن، قم از لحاظ شهری استقلال یافت و پس از رحلت حضرت فاطمه معصومه علیهاالسلام ، رو به آبادانی نهاد و لازم آمد که مسجد جامعی متناسب با وسعت شهر در آن بنا شود. بدین جهت، در سال ۲۶۵ ه . ق ابوالصدیم اشعری مسجدی در ابتدای شهر بنا نمود. سپس منبر را از مسجد عتیق به مسجد ابوالصدیم انتقال دادند.(۲)

۱- ۱. تاریخچه منبر و جایگاه آن در اسلام، جواد گل محمدی، ص ۳۹ ــ ۴۴.

۲- ۲. تاریخ مذهبی قم، علی اصغر فقیهی، ص ۱۳۱.

در مسـجد جامع نیز منبر به عنوان یکی از نمادهای این سـنت اسـلامی بوده است. هم اکنون نیز در گوشه شبستان غربی مسجد جامع منبری چوبی دیده می شود که یادگار و یادآور حضور حضـرت آیه الله العظمی بروجردی (ره) در این مکان مقدس می باشد.

* محراب

* محراب

تمـامی لغت دانـان بر این نظر اتفاق دارنـد که «محراب» کلمه ای عربی است و از حرب به معنی جنگ گرفته شـده است. واژه محراب ۴ بار در قرآن مجیـد آمـده است که مقصود از آن اتاقی است که در جایی بلنـد واقع شده است. محراب اتاقی مسـتقل در عبادتگاه، جلوی خانه و شریف ترین نقطه نیز معنا می دهد.

در زمان پیامبر اکرم صـلی الله علیه و آله ، از محراب در مساجد اسـتفاده نمی کردند و اگر از کلمه «محراب» در این دوران یاد شـده تنها به معنای مکانی است که امام جماعت در آن جا می ایسـتاد. اکثر مورخان بر این اعتقادنـد که عمر بن عبـدالعزیز، به عنوان حاکم مدینه در دوران خلافت و لید بن عبد الملک، اولین کسی بود که محراب را وارد مسجد کرد.(۱)

در مسـجد جـامع قم، محراب های مختلفی وجود دارد که هر کـدام به منظور خاصـی شـکل گرفته است. در صـحن اصـلی که متعلق به عصـر سـلجوقی می باشد، یک محراب شاه نشـین به عرض ۱ متر و دهانه ۴ متر با پوشـش پـخ و بقله ها و اسپر، که به کاشی خشتی هفت رنگ زمان

۱- ۱. مسجد، سید سعید حسینی، شماره ۳۱، ص ۶۷.

فتحعلی شـاه قاجار مزین گشـته، دیـده می شود. گویا این محراب جایگزین محراب اصـلی عصـر سـلجوقی شـده است. در این محراب زیبا در طرح کلی مرمت مسجد در سال ۱۳۸۱ ه . ش تعمیرات اساسی صورت گرفت.

علاوه بر محراب شاه نشـین، در شبسـتان های عصـر صفوی دو محراب [دیگر [و جمعا چهار محراب دیده می شود. در شبستان غربی، محراب ها ساده و بی آلایش است. یک محراب نیز در تاریکخانه مسجد دیده

ص: ۷۲

می شود که هم اکنون از آن استفاده نمی شود .سه محراب نیز در شبستان های عصر قاجاریه قرار دارد که یکی از آنان در زیرزمین و دوتای دیگر در شبستان های شرقی و غربی واقع است که یکی از آنان در نوع خود جالب می باشد؛ زیرا این محراب در مکانی پایین تر از جایگاه نمازگزاران قرار دارد تا هم نشانه خشوع امام جماعت باشد و مهم تر آن که کسانی که در حیاط مسجد قرار دارند هم سطح با امام جماعت قرار گیرند، زیرا امام جماعت هنگام نماز نمی تواند بالاتر از مأمومین قرار گیرد. ثانیا، در داخل این محراب و روبروی امام جماعت، مشبک هایی وجود دارد که در فصول گرم سال مانند دستگاه تهویه هوا [کولر] هوای سرد و مطبوع را به داخل محراب هدایت می نماید.

ثالثا، در دو طرف این محراب پلّه هایی وجود دارد و به جایگاهی که مانند منبر است منتهی می شوند که ائمه جماعات پس از اقامه جماعت در آنجا به ایراد وعظ و خطابه می پرداختند.(۱) محراب های مسجد جامع با عرض ۵/۱ متر و ارتفاع ۵/۳ متر می باشد. بزرگ ترین محراب مسجد جامع در صحن اصلی، ۵/۴ متر عرض و ۸ متر ارتفاع دارد.

* مرمت و احیا

* مرمت و احیا

مسجد جامع قم همواره در طول دوران شکل گیری، به دلیل اهمیت آن، مورد توجه مردم و حکومت ها بوده است؛ به طوری که بارها مورد مرمت و گسترش قرار گرفته است .

۱- ۱. تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، محمدرضا کوچک زاده، ص ۱۹۸.

در دوران صفویه، قاجار و پهلوی نمونه هایی از مرمت های مسجد جامع را می توان مشاهده نمود؛ خصوصا در ۵۰ سال اخیر بارها از طرف علما و مردم مرمت شده است.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان میراث فرهنگی مسئولیت احیاء و مرمت مسجد جامع را بر عهده داشته اند.

آنچه در ذیل آمده، گوشه ای از اقدامات انجام شده توسط سازمان میراث فرهنگی استان قم در حد فاصل سال های ۱۳۷۴_۱۳۸۲ است.

الف) سال ۱۳۷۴:

شبستان غربی: ۱. جمع آوری آجرهای فرسوده و فرش کف شبستان و جمع آوری خاک های اضافی؛ ۲. جمع آوری اسپر ضلع شمال غربی شبستان که به طرف کوچه انحراف داشت؛ ۳. اتصال پایه ها در کف زیر زمین با ملاط ماسه و سیمان و آجر؛ ۴. احداث کانال دفع رطوبت، پشت دیواره های غربی و داخل کوچه با ارتفاع حدود ۴ متر.

ب) سال ۱۳۷۸

۱. مرمت گنبد و تشخیص آسیب های وارد به مسجد جامع؛ ۲. احداث کانال دفع رطوبت جبهه غربی؛ ۳. مرمت نیم گنبد ایوان جنوبی؛ ۴. مرمت ازاره خارجی گنبد؛ ۵. تعویض آجرهای فرسوده گنبد و مرمت آن؛ ۶. بند کشی آجرهای گنبد شبستان اصلی.

پ) سال ۱۳۸۰: ۱. کانال کشی جبهه شرقی؛ ۲. مرمت بدنه داخلی گنبد خانه؛ ۳. مرمت ازارهای گنبد خانه

ص: ۷۵

ت) سال ۱۳۸۱: ۱. جمع آوری سنگ های ناهمگون گنبد خانه؛ ۲. لایه برداری و مرمت و تیشه کاری سنگ های قدیمی؛ ۳. نصب مجدد سنگ های مرمت شده؛ ۴. مرمت تزیینات گچی داخل گنبد خانه.

ج) سال ۱۳۸۲: ۱. استحکام و دفع رطوبت و سبک سازی و ایزوله بام؛ ۲. عملیات مرمت اضطراری در شبستان ها.(۱)

فعالیتهای مسجد جامع

مسجد جامع با قدمت بیش از هشت قرن، گنجینه ای از خاطرات دوران ارزشمند و خیمه گاه جمعه و جماعت نسل های متعدد بوده است و پیش از انقلاب دارای خاطرات کتاب گونه ای از حضور حضرت آیه الله العظمی بروجردی است. مسجد جامع همچنین خاستگاه انقلابیون و جان برکفان بسیج در طی دوران پیروزی انقلاب و جنگ تحمیلی بوده است و این وادی، علم، ایمان و عبادت شهدای گرانقدری تقدیم اسلام و انقلاب نموده است.

این مجموعه از سال ۱۳۷۲ ه . ش با شکل گیری کانون فرهنگی حضرت بقیه الله الاعظم عجّل الله فرجه توسط جناب آقای یعسوبی، همراه جوانان عاشق ولایت و رهبری و حمایت های بی دریغ مدیر کل اوقاف استان، امام جماعت محترم و اهالی محل، شکوه و عظمتی خاص یافت و کانونی شد برای جوانان علاقمند به علم و دانش و معرفت دینی.

۱- ۱. گزارش پرونده های سازمان میراث فرهنگی استان قم، تدوین؛ کاظم فداییان.

❊ مرکز فرهنگی حضرت بقیه الله

اشاره

* مرکز فرهنگی حضرت بقیه الله

اهم فعّالیت ها و بخش های مختلف مرکز فرهنگی حضرت بقیه الله عجّل الله تعالی فرجه عبارتند از:

۱. تأسیس کتابخانه عمومی

۱. تأسیس کتابخانه عمومی

کتابخانه به عنوان نقطه عطفی در شروع دوران جدید مسجد بوده است و محیطی برای فعالیت های علمی جوانان عزیز از طریق مسجد را فراهم آورده است. این کتابخانه در شبستان شرقی مسجد جامع واقع شده است و دارای ۷۵۰۰ عنوان کتاب در زمینه های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، عقیدتی و درسی می باشد. کتابخانه عمومی به دو بخش: کتابخانه امانی و کتابخانه درسی، تقسیم می شود.

ص: ۷۷

یکی از قسمت های کتابخانه، خانه مطبوعات است.

ص: ۷۸

۲. واحد آموزش

۲. واحد آموزش

در زیر زمین شبستان غربی، واحد آموزش مرکز، همزمان با تأسیس کتابخانه شکل گرفت که شامل قسمت هایی از قبیل کلاس های آموزش قرائت و تجوید و صوت و لحن قرآن کریم، کلاس های پرورش افکار، آموزش زبان انگلیسی به صورت طرح تابستانی، زیر نظر سازمان اوقاف و امورخیریه استان قم برگزار می گردد.

۳. لابراتوار زبان انگلیسی

۳. لابراتوار زبان انگلیسی

این بخش فعالیت خود را از اوایل سال ۱۳۸۱ شروع کرد و علاقمندان در آن به صورت انفرادی با دستگاه های مکالمه آموزش می بینند.

ص: ۷۹

۴. واحد نوارخانه و بانک CD امانی

۴. واحد نوارخانه و بانک CD امانی

از دیگر بخش های مرکز فرهنگی حضرت بقیه الله الاعظم سلام الله علیه، واحد نوارخانه است که دارای ۱۰۰۰ نوار کاست و CDترتیل و صوت قرآن کریم و شامل مداحی، سخنرانی و کمک درسی است.

۵. واحد تبلیغات و مراسم

۵. واحد تبلیغات و مراسم

این واحد شامل نصب تراکت و ریسه و پارچه های تبلیغاتی در ایام سوگواری و اعیاد مذهبی در طول سال و برگزاری مراسم زیارت عاشورا، دعای ندبه و مراسم عزاداری، برگزاری مراسم اعتکاف که از سال ۱۳۷۳ در روزهای ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ رجب به صورت با شکوهی برگزار می شود، از دیگر فعالیتهای این واحد است.(۱)

ص: ۸۰

۱- ۱. مطالب این بخش را که قالب فعالیت های مسجد جامع بود، آقای اشرفی مسئول کتابخانه مسجد جامع در اختیار مؤلفان قرار داده است.

مسجد جامع قم از دیدگاه اهالی محل

اشاره

مسجد جامع قم از دیدگاه اهالی محل

مسجد جامع قم از زبان مردمی که سال ها در این مکان مقدس به عبادت پرداخته و همواره باآن مأنوس بوده اند، در نوع خود جالب توجه است. مطالب این بخش با همکاری آقایان حاج اسماعیل عزیزادگان ـ یکی از اعضای محترم هیئت امنای مسجد ـ و حاج عباس صفار زاده گردآوری شده است.

حکایاتی از حضرت آیه الله العظمی بروجردی (ره)

حکایاتی از حضرت آیه الله العظمی بروجردی (ره)

در دهه ۱۳۳۰، در زمانی که مسجد اعظم هنوز ساخته نشده بود، یکی از اقدامات زعیم عالیقدر عالم تشیّع حضرت آیه الله العظمی بروجردی در ماه مبارک رمضان، اقامه نماز جماعت در مسجد جامع قم بود. نقل می کنند حضور مردم در مسجد ستودنی بود، به طوری که اتصال صفوف نماز در پشت بام های اطراف مسجد نیز شکل می گرفت.

مردم هر روز قبل از آمدن ایشان کوچه های مسیر را آب و جارو

می کردند و حضـرت آیه الله العظمی بروجردی در آن ماه مبارک هر روز با درشـکه ای دواسبه به مسجد می آمدند و نماز بر پا می کردند. هنوز یادگار آن دوران یعنی منبر مبارک در گوشه شبستان غربی همنوا با خاطرات مردم است.

آقـای عزیزادگان می گویـد: یاد دارم در آن ایام به یاد مانـدنی، باد قرمز رنگی در شـهر قم وزیـدن گرفت. در محوطه صـحن مسـجد، جهت جـداسازی صـفوف مردان از زنـان، چادرهـایی رابا تیرهای چوبی تعبیه کرده بودنـد. در حین نماز، چادرها فرو ریخت و روی مردم افتاد. مردم در زیر چادرها محبوس شدند، ولی به کسی آسیبی نرسید و همه از آن حادثه به سلامت نجات یافتند.

حضرت آیه الله العظمی بروجردی بدین منظور امر فرمود که گوسفندی قربانی کنند و گوشت آن را میان فقرا تقسیم نمایند.

در حکایتی دیگر نقل می کننـد: در زمانی که ایشان در مسـجد جامع نماز می خواندنـد، تگرگ شدیـدی هنگام نماز باریـدن گرفت. آقـا پس از وقـوع حـادثه، شـروع به دعـا کردن نمود و فرمود: کشـاورزان براوسـتان که زکـات خود را داده انـد از این آسیب در امانند. وقتی مردم براوستان به مزارع خود رفتند، دیدند نیمی از مزارع آن جا از این حادثه آسیبی ندیده است.

حاج اسـماعیل عزیزادگان نقل می کند: در کودکی، بر اثر بیماری به ضعف اعصاب دچار شدم و حتی نمی توانستم بر روی پا بایستم. خانواده ام مرا برای معالجه، ابتدا به طبیبان قم نشان دادند و سپس

به تهران بردند. چون معالجه نتیجه نداد، به حضرت معصومه علیهاالسلام متوسل شدیم و به زیارت آن حضرت رفتیم. مادر بزرگم دعایی از مفاتیح را برایم خواند. در یکی از روزهایی که حضرت آیه الله بروجردی برای اقامه نماز به مسجد آمدند، هنگام پایین آمدن از درشکه به سوی او شتافتم و دستش را بوسیدم. اطرافیان مرا دور کردند. شب هنگام، در عالم خواب در کنار او در یکی از شبستان ها نشسته و از جد او علی بن ابیطالب علیه السلام شفا خواستم که پس از بیداری از خواب شفا یافتم.

* امام جماعت های مسجد جامع

* امام جماعت های مسجد جامع

آنچه از زبان مردم نقل می شود در مسجد جامع از حدود ۸۰ سال پیش، شخصیت های بزرگواری در این مکان مقدس حضور یافته اند و نماز جماعت و جمعه را بر پا نموده اند، عالمانی مانند: حضرت آیه الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی، آیه الله العظمی بروجردی، حجه الاسلام سید حسن جواهری، حاج شیخ صادق تهرانی، حاج آقا روحانی. اکنون سالیان درازی است حاج آقا سید مهدی صحفی امام جماعت این مسجد هستند.

* مسجد جامع در نیم قرن اخیر از دیدگاه اهالی محل

* مسجد جامع در نیم قرن اخیر از دیدگاه اهالی محل

مسجد جامع قم در دوران قدیم به شکل کنونی نبود. صحن (میانسرا) سنگ فرش نبود و بوته های تیغ به صورت پراکنده در آن

دیده می شد. در میان صحن یک چاه سنگی بزرگ به همراه حوض لوزی شکل، شبیه به حوض مدرسه فیضیه، دیده می شد.

یکی از اقدامات خیر خواهانه مردم محل، سر و سامان دادن به مسجد بود. در آن زمان، چون سیستم آب لوله کشی در قم نبود آب مورد نیاز از نهر آلوچو به سوی مسجد هدایت می شد و در آب انباری حفظ می شد و منبعی نیز به نام منبع کُر برای پاکیزگی مسجد در وسط حیاط قرار داشت. آب انبار مسجد در محدوده کیوسک برق در کنار ورودی فرعی مسجد بود و در کنار آن نیز چاهی قرار داشت، در زمان خشکسالی، به همت افراد خیرخواه، چاه سنگی در محل مسجد جامع حفر شده بود که آب مورد نیاز را تأمین می کرد. پس از راه اندازی آب لوله کشی، این بناها در درون و بیرون مسجد خراب شد. صحن مسجد با همیاری مردم و خرید آجرهای آن با دل و جان فرش شد. حوضی که در وسط حیاط مسجد می باشد یادگار آن دوران است. در آن زمان افراد خیّری نیز بودند که به مرمت مسجد کمک می کردند که می توان به آقاسید ابراهیم و حجه الاسلام علوی کاشانی اشاره کرد که در سنگ فرش کردن صحن و خرید درهای آهنی مسجد همت نمودند. آن طور که اهالی محل نقل می کنند در محدوده صحن مسجد، درختی دیده نمی شد؛ فقط در کنار آب انبار یک درخت توت قرار داشت.

یکی از مراسم های زیبا در مسجد جامع، برف روبی در فصل زمستان بود. به دلیل این که پشت بام های مسجد جامع وسیع می باشد، نیاز به افراد زیادی جهت برف روبی داشت. بنابراین، در آن روزها با

پختن آبگوشت، مردم، با همدلی و همیاری به پارو کردن برف ها اقدام می کردند و آنها را در صحن مسجد می ریختند. برف یا در چاه سنگ بست ریخته می شد یا بستنی فروشان جهت استفاده به آب انبارهای خود می بردند.

مسجد جامع، یاد آور شکوه وعظمت دوران پیروزی انقلاب و جنگ تحمیلی نیز بوده است، حماسه سازی مردم محل در دوران دفاع مقدس را در تصویر شهدایی که آذینبخش ورودی مسجد است می توان به وضوح مشاهده نمود.

ص: ۸۵

واژه نامه

واژه نامه

آهیانه: پوسته داخلی گنبد در گنبدهای دو پوشش، پوشش زیرین گنبد.

اِزاره: بخش زیرین دیوار در داخل و خارج ساختمان که معمولاً از مصالح مقاوم تر در مقابل عوامل مخل ساخته می شود.

اِسپر: دیوار جدا کننده، تیغه، دیوار غیر بایر، بخشی از نمای ساختمان که در و پنجره نداشته باشد.

اسلیمی: ترکیب نقوش گل و بوته پیچ در پیچ.

اشکوب: آسمانه و سقف خانه، به هر کدام از طبقات و سقف های ساختمان گویند.

ایوان مقصوره: ایوانی که جلو مقصوره قرار دارد و معمولاً گنبدخانه است که شامل محراب است.

پاطاق: محل شروع سقف و طاق و گنبد، محلی که پایه طاق و گنبد یا سقف از روی آن آغاز می شود.

پاکار: تکیه گاه، پاطاق، محل شروع سقف و گنبد و طاق

ص: ۸۶

پیش طاق: ایوان ورودی، فضایی سر پوشیده و نیمه باز مانند ایوان که در جلوی درگاه ورودی ساخته می شود و فضای دسترسی را از معبر متمایز می کند.

تذهیب: زراندود کردن، طلا کاری، از انواع هنر تزیینی که عموما با رنگ های مختلف نقاشی می شود.

تُرنج: از انواع طرح های تزیینی، از اجزاء طرح و وسایل مقرنس کاری که ممکن است تند یا کند باشد.

جرز: دیوار باربر، پایه ساختمان که از سنگ یا آجر و قطورتر از دیوار ساخته می شود

جلو خان: فضایی وسیع و باز که در مقابل در ورودی مساجد هماهنگ با بافت معماری شده است.

چشمه پوش: طاق چشمه، طاقی که با ساختمان ساده، تمام بارهای وارده از پوشش اصلی در را بر روی باریکه طاق هایی که به کمک تویزه های گچی ساخته شده اند را انتقال دهد.

چلیپا: صلیب، صلیبی شکل.

چهار طاق: اطاق مربع شکل گنبد دار.

ختایی: از طرح های متداول تزیینی است که عمو ما نقش های گیاهی آجریی با ابعاد یک چارک در یک چارک در چهار سانتی متر است.

دالان: راهرو ساده ای که معمولاً فضای خشتی و صحن گنبد خانه را به هم متصل می کند.

دو ایوانی: مسجد یا بنایی که پلان آن دارای دو ایوان است.

ص: ۸۷

رواق: فضایی سر پوشیده و نیمه باز و ممتد پیشخانه، که غالبا ستون دار و در طرفین صحن یا میانسرا مساجد ساخته می شود.

زرین فام: از انواع کاشی بالعابی که در آن از طلا و رنگ طلایی استفاده شده است.

ساروج: ملاتی متشکل از آهک خالص و خاکستر و ماسه بادی که با هم ترکیب می کنند.

شبستان: فضای سرپوشیده بنا، سالن ستون دار و سرپوشیده مساجد.

شلجمی: حجمی شبیه شلغم، از انواع گنبدهای پیازی و تیزه دار.

شمسه: خورشیدی، شبیه خورشید، از طرح های تزیینی، تصویر مدور نقوش.

طاق: سقف منحنی، سقف قوسی شکل، پوشش انحناء داری که بین دو دیواره موازی اجرا می شود.

طاق نما: ایوان کم عرض و مسدود که در قسمت های بنا ساخته می شود و آن را تزیین می کند.

عرقچین: پوشش مدور، پوشش های کم خیز گنبدی که معمولاً برای پوشش زیرین بقعه ها به کار می رود.

فیلپوش: پوشش روی دیوار، طاقی که از گوشه آغاز می شود و هر چه بیش تر می آید باز می شود، پوشش روی دیوار

قندیل: چراغ آویختنی، چراغی که از سقف بیاویزد،لوستر.

کاشی معرق: شیوه ای بدیع در کاشی کاری، مجموعه ای از تکه های

کاشی با رنگ های مختلف که در کنار هم طرحی اصلی را تشکیل می دهند.

کاشی هفت رنگ: کاشی که با قالب خشتی تهیه و لعاب داده می شود.

کاشی معقلی: نوعی کاشی های تزیینی که نقوش آن دارای حرکت شطرنجی است.

گره کشی: اشکال تلفیق شده هندسی، علمی است که از چیدن چند ضلعی ها پهلوی یکدیگر با قواعد خاص شکل می گیرد.

گنبد رُک: گنبدی که پوشش آن شبیه مخروط باشد و غالبا نوک تیز و هرمی است.

گوشوار: بالا خانه های دو طرف تالار.

گوشواره: سازه ای جهت تبدیل مربع به هشت ضلعی برای اجرای گنبد، پیش آمدگی کُنج داخل بنا که با کمک آن می توان مقاطع چهار ضلعی را به هشت ضلعی یا دایره تبدیل کرد.

لچکی: هر چیز شبیه مثلث در بنا.

محراب: طاقنمایی که جهت قبله را معلوم می دارد، محل نشستن واعظ در مسجد.

مدخل: محل ورود، ورودی، درگاه.

مسقف: سقف دار، اتاق سرپوشیده.

مشبک: از انواع طرح های رگ چینی، آجر، یکی از شیوه های گچ بری.

معقلی: ترکیب تزیینی، آجر و کاشی، گره سازی مختلط با آجر و

کاشی.

مقرنس: تزیینات آویزه ای شکل که با آجر، گچ، سنگ و کاشی و چوب در زیر ایوان ها به کار می رود.

مقصوره: محل محراب، قسمتی از مسجد که محراب در آن قرار دارد، جای ایستادن امام جماعت.

منقش: نقش دار، نقش و نگار دار، نقاشی شده.

میانسرا: حیاط، حیاط مرکزی ساختمان.

نما: شکل ظاهری بنا، دیواره بیرونی ساختمان، پوسته خارجی ساختمان ، آنچه از بنا که از خارج ساختمان دیده می شود.

هشتی: دهلیز هشت گوش، فضای سرپوشیده، متصل به کوچه و حیاط (میانسرا).

یزدی بندی: از انواع سقف تزیینی با شیوه ای از شبکه بندی و بافت انواع خاص از نحوه کار بندی زیرگنبد پوشش قوسی شکل ورودی ها که به طور معمول از نظر تزیینی جلوه ای ویژه به فضایی می بخشد، حالتی بین رسم بندی و مقرنس.

ص: ۹۰

منابع و مآخذ

منابع و مآخذ

۱. آیوازیان، سیمون، آجرکاری در معماری اسلامی، میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۸.

۲ ـ احمدی، حسن، روش برنامه ریزی در بخش فرهنگ، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰.

۳ ـ اعتماد السلطنه، محمد حسن، مرآه البلدان، ۴ جلد، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.

۴ ـ امین زاده، بهناز، حیاط مساجد و مقاله مسجد، گذشته، حال و آینده، ج ۱، دانشگاه هنر. ۱۳۷۸.

۵ ـ بی آزار شیرازی، عبدالکریم، بعد سیاسی مسجد از نظر قرآن، مجله مسجد، شماره ۷، فروردین، ۱۳۷۲.

۶ ـ بیک ارباب، محمد تقی، تاریخ دارالایمان قم، حکمت، چاپ اول ۱۳۴۲.

۷ ـ بوازا، مارسل، اسلام در جهان امروز، مترجم؛ محسن مؤیدی، نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۱.

ص: ۹۱

۸ ـ بهو میل، پروجازکاه، معماری مساجد جهان، مترجم؛ حسین سلطان زاده، امیر کبیر، چاپ اول ۱۳۷۳.

۹ ـ پاپا، دوپولو، معماری اسلامی، مترجم؛ حشمت جزنی، مرکز نشر فرهنگ رجا، تهران ۱۳۶۸.

۱۰ ـ پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، دایره المعارف بناهای تاریخی، حوزه هنری، چاپ اول، ۱۳۷۸.

۱۱ ـ پوپ، معماری ایران، غلام حسین صدری افشار، فرهنگان، ۱۳۷۳.

۱۲ ـ پیر نیا، محمد کریم، شیوه های معماری ایرانی، نشر فرهنگ هنر اسلامی، چاپ اول ۱۳۶۹.

۱۳ ـ تاریخ معماری و شهر سازی ایران، ارگ بم، ۵ جلد، میراث فرهنگی کشور ۱۳۷۴.

۱۴ ـ تولایی نوین، شادان پرونده، مجموعه معماری مسجد گذشته، حال، آینده، ج ۱، دانشگاه هنر ۱۳۷۸.

۱۵ ـ حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، مساجد چاپ اول، ۱۳۷۹.

۱۶ ـ حاج سید جوادی، کمال، مساجد ایران، سروش، چاپ اول، ۱۳۷۵.

۱۷ ـ حبیبی، محسن، از شار تا شهر، مؤسسه، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

۱۸ ـ خسروی، روزبه، مسجد در گذشته و حال و نگاهی گذرا، جلد اول دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.

۱۹ ـ جوادی، آسیه، معماری در ایران، انتشارات مجرد، چاپ اول،

.۱۳۷۸

۲۰ ـ درک، هیل، معماری و تزیینات اسلامی، مترجم؛ مهرداد وحدتی، علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۵.

۲۱ ـ دستمالچیان، محمد جواد، بافت های تاریخی شهرها را حفظ کنیم، جلد ۴، میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۵.

۲۲ ـ رازی قزوینی، عبد الجلیل، النقض، تصحیح؛ سید جلال الدین حسین ارموی، محدث، ۱۳۳۱.

۲۳ ـ زمرشیدی، حسین، طاق و قوس در معماری ایران، انتشارات کیهان، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۳.

۲۴ ـ زندیه، حسین، سیری در تحول هنر و معماری گنبد، مسجد ش ۳۳، مرداد ۱۳۷۶.

۲۵ ـ راهنمای قم، انتشارات دفتر آستانه مقدسه قم، ۱۳۱۷.

۲۶ ـ سپنتا، عبد الحسین، کاشی کاری در گذشته و حال، شهرسازی ایران، ۱۳۷۵.

۲۷ ـ سلطان زاده، حسین، روند شکل گیری شهرها و مراکز مذهبی در ایران، آگاه، تهران، ۱۳۶۳

۲۸ ـ سعیدی رضوانی، عباس، بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی، بنیاد پژوهش های اسلامی، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.

۲۹ ـ سعیدیان، عبد الحسین، شهرهای ایران،علم و زندگی، تهران، ۱۳۷۹.

۳۰ ـ صفری فرد، علی، معماری اسلامی ایران، سنت زمان مکان، مجله

مسجد، ش ۲۵، فروردین، ۱۳۷۵.

۳۱ _ طباطبائی تبریزی، محمد حسن، تبصره المسافرین، ۱۲۷۰ ه_ . ق.

۳۲ _ غنیمه، عبد الرحیم، تاریخ، دانشگاهی بزرگ اسلامی، مترجم؛ نور الله کسایی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.

۳۳ _ فقیهی، علی اصغر، تاریخ مذهبی قم، انتشارات زائر، ۱۳۷۸.

۳۴ _ فراهتی، عباس علی، مسجد در قرآن و حدیث، مسجد شماره ۱۷.

۳۵ _ فقیه محمدی، محمد مهدی، انوار پراکنده، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۷۶.

۳۶ _ فولادوند، علی، مسجد، شماره ۳۵، فروردین ۱۳۷۶.

۳۷ _ فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ۲ جلد، چاپخانه استوار، چاپ اول، ۱۳۵۰.

۳۸ _ قبادیان، وحید، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۳۹ _ قمی، حسن بن محمد بن حسن، تاریخ قم، ترجمه؛ حسن بن علی بن عبد الملک قمی، توس، تهران، ۱۳۶۱.

۴۰ _ کریمیان، نادر، مقصوره در مسجد، مجموعه مقالات، ج ۱، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.

۴۱ _ کوچک زاده، محمد رضا، تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، انشراح، چاپ اول، ۱۳۸۵.

۴۲ _ کوئل، ارنست، هنر اسلامی، هوشنگ طاهری، بی تا، توس، ۱۳۴۷.

۴۳ _ گالدیری، اوژن، مسجد جامع اصفهان، عبدالله جبل عاملی، میراث

فرهنگی اصفهان، ۱۳۷۰.

۴۴ _ گدار، آندره، آثار ایران، ۴ جلد، ابوالحسن سرو قد مقدم، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.

۴۵ _ گل محمدی جواد، تاریخچه منبر و جایگاه آن در اسلام، ابن سینا، مسجد، شماره۱۰.

۴۶ _ لوئیس برنارد، خاور میانه، حسن کامکار، نشرتی، چاپ اول، ۱۳۸۱.

۴۷ _ مدرسی طباطبایی، حسین، تربت پاکان، ۲ جلد، چاپخانه استوار، ۱۳۳۵.

۴۸ _ مشکوتی، نصرت الله، بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، ۱۳۴۹.

۴۹ _ ملکی، احمد، نقش مسجد در گذر تاریخ، مسجد شماره۱۴، خرداد ۱۳۷۳.

۵۰ _ یوسف کیانی، محمد، ایران معماری، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۸.

۵۱ _ ________________، مقدمه ای بر هنر کاشی کاری ایران، موزه رضا عباسی.

۵۲ _ ________________، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، ۱۳۷۶.

۵۳ _ ولی، طه، منبر و محراب، سید سعید حسینی، مسجد شماره ۳۱، فروردین ۱۳۷۶.

۵۴ _ ________________، اذان و مأذنه، سید سعید حسینی، مسجد شماره ۳۳،

ص: ۹۵

مرداد ۱۳۷۶.

۵۵ ــ وفایی، عبد الوحید، سیمای قم، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۳.

۵۶ ــ هوگ، مارتن، هانری، سبک شناسی هنر معماری در سرزمین های اسلامی، پورجاوند پرویز، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.

۵۷ ــ هیلن، براند، رابرت معماری اسلامی، ایرج اعتصام، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، ۱۳۷۷.

۵۸ ــ ناصر الشریعه، محمد حسین، تاریخ قم (مختار البلاد) انتشارات دار الفکر، ۱۳۵۰.

۵۹ ــ نقره کار، عبد الحمید، پژوهش و همایش مقالات معماری مساجد.

۶۰ ــ نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، انتشارات علامه طباطبائی، قم، ۱۳۷۲.

۶۱ ــ نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسایل، جلد سوم، قم، آل بیت، ۱۴۱۶ هـ . ق.

ص: ۹۶

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِی الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ.ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب « مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱.بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)

۲.تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی

۳.جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...

۴.سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو

۵.گسترش فرهنگ عمومی مطالعه

۶.زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱.عمل بر مبنای مجوز های قانونی

۲.ارتباط با مراکز هم سو

۳.پرهیز از موازی کاری

۴.صرفا ارائه محتوای علمی

۵.ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱.چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲.برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳.تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴.تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵.ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶.تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷.راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸.طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹.برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰.برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

۱.JAVA

۲.ANDROID

۳.EPUB

۴.CHM

۵.PDF

۶.HTML

۷.CHM

۸.GHB

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

۱.ANDROID

۲.IOS

۳.WINDOWS PHONE

۴.WINDOWS

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

درپایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹